

BY, MARSK OG GÆST

By, marsk og geest 28

Kulturhistorisk tidsskrift
for Sydvestjylland

Forlaget Liljebjerget 2016

By, marsk og geest er fagfællebedømt i henhold til Forsknings- og Innovationsstyrelsens retningslinier.

Redaktion: Mette Højmark Søvsø, Søren Mulvad, Bo Ejstrud, Flemming Just, Niels Algren Møller, Morten Søvsø.

Layout: KIRK & HOLM

Tryk: Rosendahls

Copyright: 2016 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag. Det blev oprettet i 1997 til minde om og med testamentariske midler fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til Anders Sørensen Vedel. Han udgav i årene 1591–92 otte bøger, der var „Prentet paa Liliebierget udi Ribe“. Om disse bogudgivelser og trykkeriet se By, marsk og geest 10, 1998.

ISBN 978-87-89827-56-8

ISSN 0905-5649

Redaktionen har så vidt muligt forsøgt at respektere ophavsrettighederne til bogens illustrationer. Føler nogen deres ophavsrettigheder krænket og gør berettigede krav gældende, vil de naturligvis blive honoreret.

Indhold

Lars Grundvad og Martin Egelund Poulsen

- De „dybe anlæg“ fra sen yngre stenalder
– grave, grænsemærker eller rituelle gruber? .....** s. 07
- The 'deep features' of the Late Neolithic
– Graves, boundary markers or ritual pits?.....** s. 28

Michael Alrø Jensen

- Ribes nordlige bydel og befæstning i middelalderen
– de seneste arkæologiske undersøgelser på Seminarievej ..** s. 30
- The northern suburbs of Ribe and
the medieval fortifications of the town
– New archaeological investigations on Seminarievej.....** s. 55

Morten Søvsø, Mette Højmark Søvsø og Anna Louise Siggaard

- Om hugorme, dyrekranier og tordensten
– bygningsofre og andre skikke med rødde i folketroen ...** s. 57
- On the subject of adders, animal skulls and thunder stones
– Building offerings and other
traditions with roots in popular belief .....** s. 88

De „dybe anlæg“ fra sen yngre stenalder

– grave, grænsemærker eller rituelle gruber?

Af Lars Grundvad og Martin Egelund Poulsen

En af oldtidens mest oversete anlægstyper er den gravlignende nedgravning på to meters dybde, som indtil videre kun er påvist i Sydvestdanmark. Anlægget hører tilsyneladende hjemme i den senere del af yngre stenalder, men der foreligger blot sparsomme og uklare informationer om dets funktion og betydning. Den primære årsag til dette er anlæggenes mangel på genstande og ligspor. Men efterhånden kendes mere end 120 eksempler på „dybe anlæg“, og en storlokalitet ved Holsted antyder en form for systematik i deres topografiske beliggenhed. Ved at se nærmere på anlæggenes indbyrdes placering i landskabet og deres geografiske udbredelse, burde de mange forskellige tolkningsmuligheder kunne indsnævres til et mindre antal, og dermed bevæger vi os lidt nærmere en opklaring af problemet omkring anlægstypens funktioner.

Indledning

Et lokalområde nord for Holsted har indenfor de seneste årtier beriget os med arkæologiske levn af et enormt omfang (fig. 1). Her er der blandt andet undersøgt grave fra enkeltgravskulturen, huse fra senneolitikum og bronzealderen samt landsbyer fra jernalderen og middelalderen. Udgravningsaktiviteterne startede i 1993, da E20-motorvejen mellem Kolding og Esbjerg skulle etableres og endte foreløbigt i

2011-12, da Danish Crowns kreaturslagteri blev anlagt (Grundvad & Poulsen 2013 & 2014; Rindel 1993). På en udgravningsetape i slutningen af 1990'erne blev der udover huse og grave fundet to mærkværdige anlæg i form af nogle aflange og meget dybe gruber (Hertz 1999a & 1999b). Disse anlæg var tomme for fund og andet indhold, hvilket gjorde dem vanskelige at tolke daterings- og funktionsmæssigt. Men i forbindelse med udgravningskampagnen i 2011-12 dukkede yderligere 35 nedgravninger op af denne type, der havde dybder på omkring 2 m. De

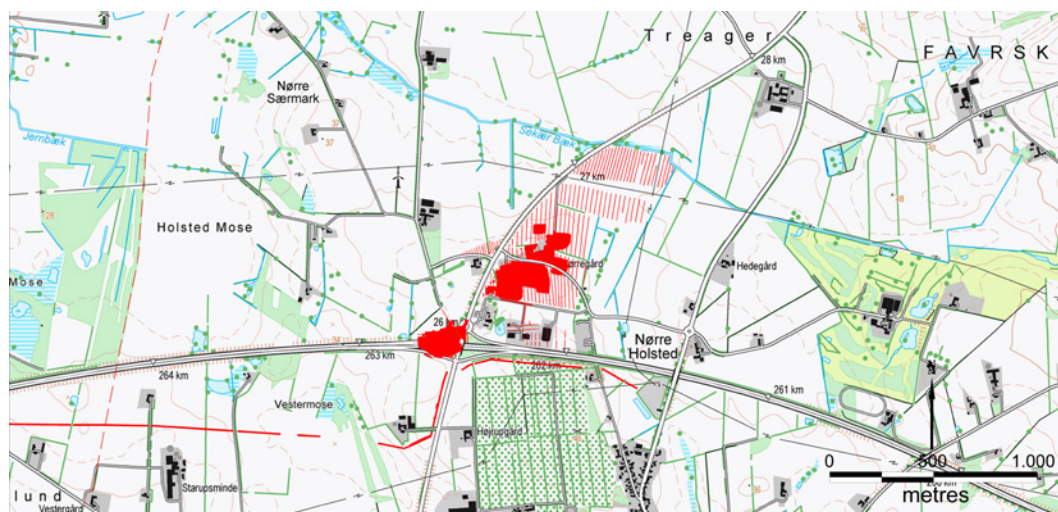

Fig. 1.

Udgravningsfelterne ved Nørre Holsted fra 1990'erne og 2010'erne, der dækker en samlet flade på omtrent 10 hektar. Det forundersøgte areal er angivet ved søgegrøfter. Mere end 40 ha er forundersøgt. Grafik: Museet på Sønderkov.

The excavated areas from Nørre Holsted covered a combined surface area of around 10 hectares during campaigns from the 1990's and 2010. The trial excavated areas are highlighted by trial trenches. More than 40 hectares were trial excavated.

udviste en række bestemte fællestræk, men tolkningen af anlæggene er stadigvæk langt fra entydig. Det er vores hensigt at fremlægge anlægstypens kendetegn og karakteristika samt at give kvalificerede bud på, hvad de måtte repræsentere.

De „gådefulde dybe nedgravninger“ blev første gang fremlagt og diskuteret i midten af 2000'erne (Pedersen & Rostholm 2006), men indenfor de senere år er antallet steget

betydeligt – særligt i Vejen kommune. Nærværende artikel er således en opdateret fremlæggelse og diskussion af anlægstypen, og selvom vi endnu ikke har løst den tolkningsmæssige gåde, er det vigtigt at gøre opmærksom på anlægstypen endnu engang – for øget opmærksomhed fører til større faglig debat, hvilket i sidste ende bør lette sløret for anlæggenes funktion og kulturelle betydning. Så længe tolkningen er uklar, har vi valgt at bruge den neutrale betegnelse „dybe anlæg“.

Forskningshistorie

Allerede i 1979 publicerede Palle Eriksen tre dybe nedgravninger fra Nygård-lokaliteten ved Esbjerg (Eriksen 1979). De blev beskrevet som en ny anlægstype, der lå stratigrafisk under et par enkeltgravshøje, hvorfor Eriksen med rette konkluderede, at anlæggene måtte være samtidige med eller ældre end gravhøjene. Men hvad de dybe gruber repræsenterede, forblev uvist. I 1980-81 blev der undersøgt to eksempler af Haderslev Museum på den arkæologisk velkendte Hjemsted Banke. De dybe anlæg fra

Hjemsted blev relateret til de erkendte bopladslavn fra bronze- og jernalderen, hvor de tolkedes som funktionsgruber (Ethelberg 1980). Herefter skulle der gå mere end 20 år, før anlægstypen atter blev erkendt. Denne gang blev der fundet tre eksempler ved Frydensbjerg (Gyldion, Jeppesen & Lindblom 2004) og sidenhen et ved Lille Mølkær (Lindblom 2008). I samme periode

udgravede Herning Museum to pladser med flere dybe anlæg og dertil en række lokaliteter med få eksempler pr. lokalitet. I alt har Herning Museum undersøgt 56 af disse anlæg, og de blev for et årti siden publiceret i en længere artikel, der skulle blive den første syntese om anlægstypen (Pedersen & Rostholm 2006). Derefter undersøgte Den antikvariske Samling i Ribe et formodet

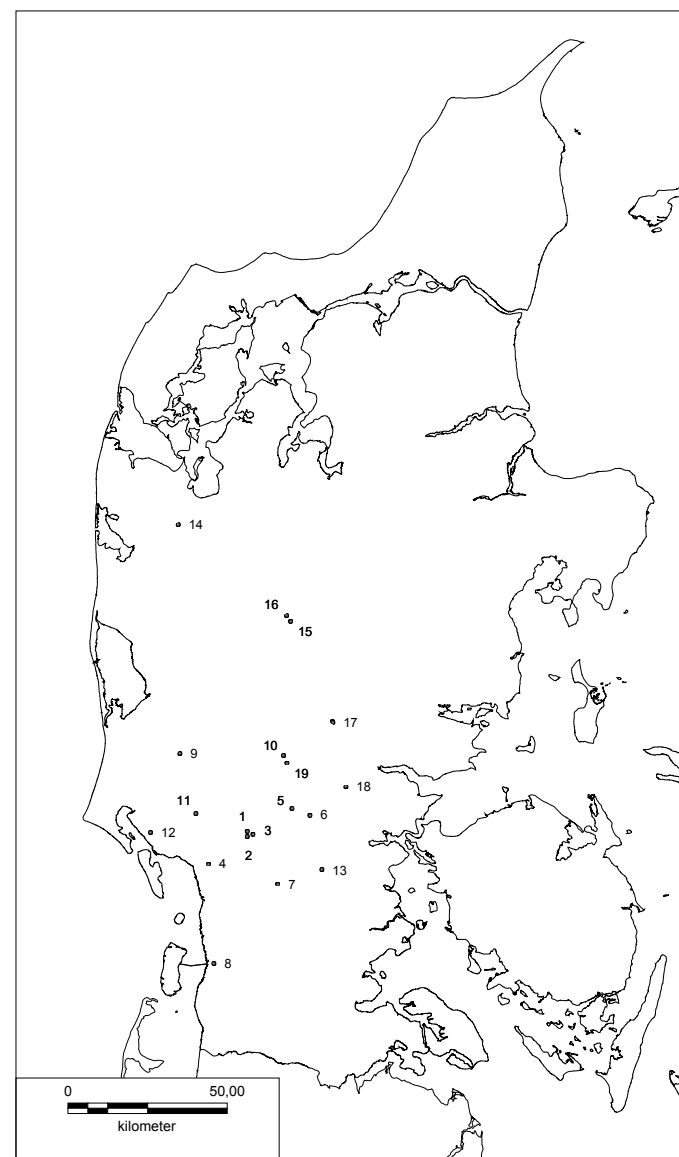

Fig. 2.

De hidtil registrerede dybe anlæg i Danmark. Bemærk fraværet på den jyske ungmoræne og de østdanske øer. 1. Nørregård IV, VIII og IX, 2. Holsted Åmark II, 3. Guldagergård I og II, 4. Nørlundvej, 5. Bække Mark, 6. Ny Løkkegård, 7. Rødding Nord, 8. Hjemsted, 9. Kildebakke, 10. Sdr. Elkær, 11. Gunderup, 12. Nygårdhøj, 13. Bastrupdam II, 14. Ringshøj Syd, 15. Lægdsgård, 16. Skovby Sydøst, 17. Frydensbjerg 2, 18. Lille Mølkær, 19. Ankelbovej. Grafik: Museet på Sønderkov.

Map with all the heretofore registered 'deep features' in Denmark. Note the absence of sites on the young moraine areas of Jutland and the eastern Danish islands.

anlæg af typen ved Hunderup i 2007 (Søvsø & Feveile ASR 1909 udgravingsberetning.). I 2013 udgravede Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev fire dybe anlæg nær Vamdrup (Hartvig pers. medd.), og i 2015 har ARKVEST – Arkæologi Vestjylland udgravet to (Gjerlevsen 2015; Nielsen 2015), mens Sydvestjyske Museer fornyligt undersøgte to eksempler ved Billund (fig. 2) ¹.

Fra det nuværende Vejen Kommune kendes flere lokaliteter med anlæg af denne type (fig. 2). Anlæggene blev første gang påvist i 1988 ved undersøgelsen af en ældre jernaldergravplads på Bække Mark, hvor et eksempel dukkede op (Grundvad 2013b). I 1992 blev en fundet ved Guldagergård mellem Brørup og Holsted, hvorefter to

fremkom i 1998 ved Nørre Holsted (Hertz 1999a & 1999b). Derefter blev mindst 20 afsløret på en forundersøgelse i 2011 af Ny Løkkegård nær Veerst (Grundvad et al. 2011), to eksempler i det nordlige Rødding (Poulsen 2016), yderligere to på Holsted Åmark og endeligt 35 på Nørregård ved Nørre Holsted i 2012 (Grundvad 2013a; Krøtel 2015, s. 79). Således kendes der i skrivende stund til 123 dybe anlæg, der er fordelt på 19 lokaliteter i den sydligere del af Jylland (fig. 2).

Som følge af anlæggenes relative sjældenhed og tolkningsmæssige vanskeligheder er de indtil videre ret sparsomt publiceret, og som regel er de blot omtalt sekundært, mens de i andre tilfælde er helt ignoreret. Den ovenfor nævnte artikel i årbogen „Midtjyske fortællinger“ fra Herning Museum er dog en undtagelse (Pedersen & Rostholm 2006), og en artikel i „Arkæologi i Slesvig“ har sidenhen kortfattet fremlagt de dybe anlæg fra Nørre Holsted (Grundvad 2015)

Anlægstypens karakteristika

De dybe nedgravninger er kendetegnet ved at fremstå ret ensartet i fladeniveau,

profil og bundhorisont. Ensartetheden er markant, og den er tydelig på tværs af de jyske regioner, hvor anlægstypen er dukket op. I fladeniveauet placerer anlæggene sig dog i to grupper, hvor den ene er tydeligt erkendelig og velafgrænset i forhold til undergrunden, mens den anden gruppe kan være så diffus, at den i flere tilfælde indledningsvist kan forveksles med spor efter væltede træer. Anlægstypen kan på overfladen have så omfangsrige dimensioner, at de et par gange ved Nørre Holsted blev fejltolket som grubehuse eller forsænkede gulve ved de indledende arkæologiske forundersøgelser.

Når de dybe anlæg fremstår tydeligst på overfladen, giver de sig til kende som ovale, mørkebrune fyldskifter. Det centrale område er præget af brændt tømmer og rødbrændt sand (fig. 3, midterste foto), og der er tydelige tegn på flere lagmæssige sætninger. Dimensionerne varierer en anelse, men de største er op mod 3,5 x 2 m. Det varmepåvirkede centrale lag fremstår ofte som det mest interessante, da det ofte indeholder genstande i form af keramik og flintafslag. Nedgravningerne er ligeledes

påfaldende ensartede i bundniveauet, hvor de fremstår som smalle rektangler med plan bund. Bredden i bundniveauet varierer mellem 35 og 60 cm. Bunden fremstår kasseformet i fladen, men siderne kan være præget af tryk ovenfra og sidelæns, hvilket resulterer i den ofte butterfly-formede karakter, som giver et fejlindtryk af en væsentligt smallere kasse.

Anlægstypen har sjældent dybder på under 170 cm målt fra undergrundens overflade. Faktisk er dybder på mere end 200 cm ikke usædvanligt, og enkelte når endda op på 250 cm. Nedgravningssiderne er i

Fig. 3.

Eksempler på, hvordan de dybe anlæg optræder på overfladen. Bemærk den markante forskel i visuel synlighed. Fotos: Museet på Sønderkov.

Examples of how these 'deep features' appear on the surface level. Note the marked difference in their visibility.

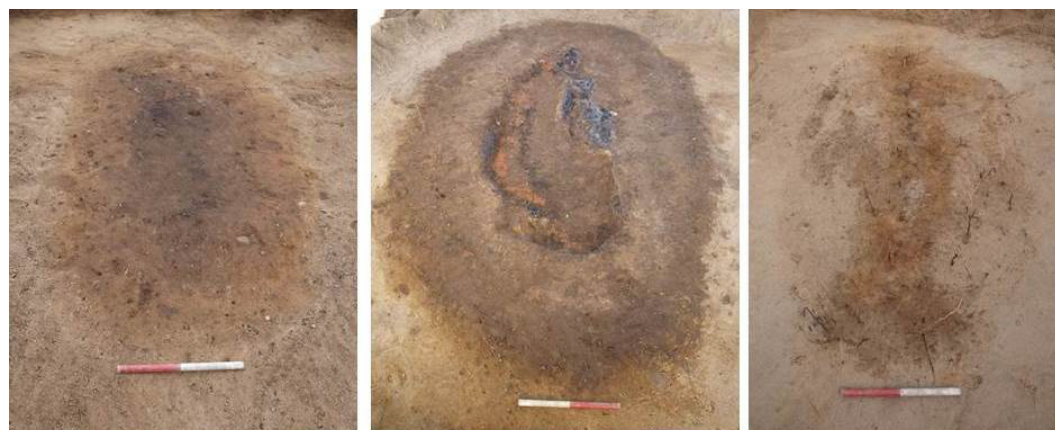

Fig. 4.

Eksempler på dybe anlæg i bundniveauet. Til højre ses et sjældent eksempel, hvor lodrette plankespor endnu er synlige. Fotos: Museet på Sønderkov.

Examples of 'deep features' at their very deepest levels. On the right, a rare example where the traces of vertically placed planks are still evident.

alle tilfælde svagt skrånende, for til sidst at ende som tragtformede og helt fladbundede nedgravninger. Det øvre brandlag er i tværprofilen rundbundet eller trugformet, og i enkelte tilfælde er der rester efter to affrændinger. Som følge af de markante dybder er fylden oftest sammenskredet, hvilket blandt andet understreges af en lodret trækulsstribe, som kan følges hele vejen ned til bunden.

Placeringen i landskabet

Eftersom anlægstypen kun er påvist i større antal på to lokaliteter, kan det være vanskeligt at udskille mønstre i anlæggenes indbyrdes placering. Dog kan der særligt ved Nørre Holsted-lokaliteten udredes træk, som indikerer, at gruberne er nedgravet efter et fast mønster, der respekterer de topografiske forhold. Således var det ved Holsted muligt at iagttage bestemte mønstre, da felterne var færdigafdækket og digitalt sammenlagt. For at forstå nedgravningernes placering, skal det lokale landskab ved Nørre Holsted kort præsenteres.

De omfattende udgravninger fandt sted på toppen af et større sanddomineret plateau, der danner en nord-syd-gående højderyg. Oprindeligt var denne betydeligt større, men omfattende terrænreguleringer i sydvest har ændret landskabet radikalt i forbindelse med anlæggelsen af E20-motorvejen og den dertil knyttede rundkørsel. Det let skrånende plateau måler 38-42 m over havniveauet. Højdedraget er omgivet af lavt og fugtigt terræn, som før landskabsdræningerne i nyere tid var delvist vandførende. Lokaliteten ligger centralt på den sydlige del af Holsted Bakkeø fra Saale-istiden, som primært er karakteriseret af sanddomineret moræne. Bakkeøen afgrænses mod vest og sydvest af henholds-

vis Sekær mose og Ravnsø mose. Mod nord løber Sekær bæk, som tidligere udgjorde dele af et større vådområde, og mod øst findes et stort vådengsareal. Kun mod syd er en forhøjet korridor til stede, som leder over til en sydligere bakkeø.

Det er et generelt træk, at de dybe anlæg findes i landskaber af den ovenfor beskrevne karakter. Således er de endnu kun fundet på lokaliteter, hvor der er nærhed til vandløb eller større vådområder, og oftest findes de på undergrund af fint sand. På højdedrag med dybe anlæg er der som regel registreret en eller flere gravhøje, hvor hovedparten hører hjemme i enkeltgravskulturen og den ældre bronzealder. Et godt eksempel herpå er det ovenfor nævnte Nygård-højfelt (Eriksen 1979). Endvidere er majoriteten placeret i omtrent samme højde over havoverfladen på den givne lokalitet, og de ligger på højdedragenes svagt skrånende sider.

Ved Nørre Holsted var det tydeligt, at de sydligste gruber lå parvist i en øst-vest orienteret linje, som bevægede sig fra den omtalte korridor mod sydvest på højdedraget og ud af feltet mod øst (fig. 5). Der er dog enkelte afvigere fra de små pardannelser og den erkendte linje. Også mod nordøst kunne en gruppe anlæg udskilles, og de dannede en nord-syd-gående række, som kunne kobles til den øst-vest orienterede linje. Et lignende system ses ved Skovby Sydøst II-lokaliteten ved Brande, hvor der kunne udskilles en linje, som bevægede sig fra vest mod øst for derefter at fortsætte mod nord ud af feltet (fig. 6). Ligeledes havde anlæggene tendens til pardannelser (Pedersen & Rostholm 2006, s. 42). På Ny Løkkegård ved Veerst syntes den halve snes af potentielle dybe anlæg at danne et forløb ved foden af et højdedrag, men dette er mere usikkert, eftersom lokaliteten forelø-

Fig. 5.

Alle dybe anlæg på Nørregårdlokaliteten er her fremhævet med sort, hvorved de beskrevne linjer ses mere tydeligt. Grafik: Museet på Sønderkov.

All 'deep features' from the Nørregård locality highlighted in black, so that the described linear element of their distribution is more easily evident.

bigt kun er forundersøgt (Grundvad et al. 2011, s. 57).

Ved Holsted synes den sydlige linje at afspejle en afgrænsning af det plateau, hvor de primære bopladslevn fra sen yngre stenalder og ældre bronzealder blev dokumenteret. Særligt interessant bliver denne iagttagelse, når man iagttager grubernes placering på ældre jordbundskort af det udrænede landskab. Her fremgår det tydeligt, at anlæggene omgiver eller afgrænser det markante højdedrag fra den korridor, der forbinder det udgravede plateau i nord med de sydligere højdestrækninger (fig. 7). Denne iagttagelse er særdeles interessant,

da vi her får en kraftig antydning om, at de dybe anlæg netop skulle markere en grænse i landskabet.

Hovedparten var orienteret enten NV-SØ eller NØ-SV. (fig. 8) Kun sjældent var de N-S eller Ø-V orienterede. Det interessante ved deres retninger er, på trods af den usystematiske karakter, tendensen til at orienteringen ændres systematisk fra sydvest mod nordøst. Således er anlæggene mod sydvest orienteret sydøst mod nordvest, mens de nordligste er mere nord-sydligt orienterede eller ligefrem rettet fra sydvest mod nordøst.

Fig. 6.

Plan over Skovby Sydøst II mellem Hammerum og Ikast med sine 23 dybe anlæg, som er markeret med rødt. Bemærk den øst-vest-orienterede rækkedannelse i syd. Efter Pedersen & Rostholm 2006, s. 42.

A plan of the Skovby Sydøst II excavation site between Hammerum and Ikast with its 23 'deep features' highlighted in red. Note the east-west orientated row formations to the south.

De øvrige lokaliteter, hvor kun få eller enkelte dybe anlæg er dokumenteret, er ofte undersøgt ved fladeafdækninger af begrænsede størrelser. Dermed er det naturligvis uklart, om de repræsenterer en lille del af et større anlægskompleks. De registrerede eksempler på nogle pladser kan desuden afspejle de anlæg, der var mest tydelige på overfladen, hvorimod de diffuse måske er tolket som rodvælttere eller geologiske variationer i undergrunden. Af denne grund er det forfatterens umiddelbare indtryk, at rækkedannelserne på Nørregård og Skovby Sydøst repræsenterer et generelt fænomen, hvor de dybe anlæg således indgår i en større

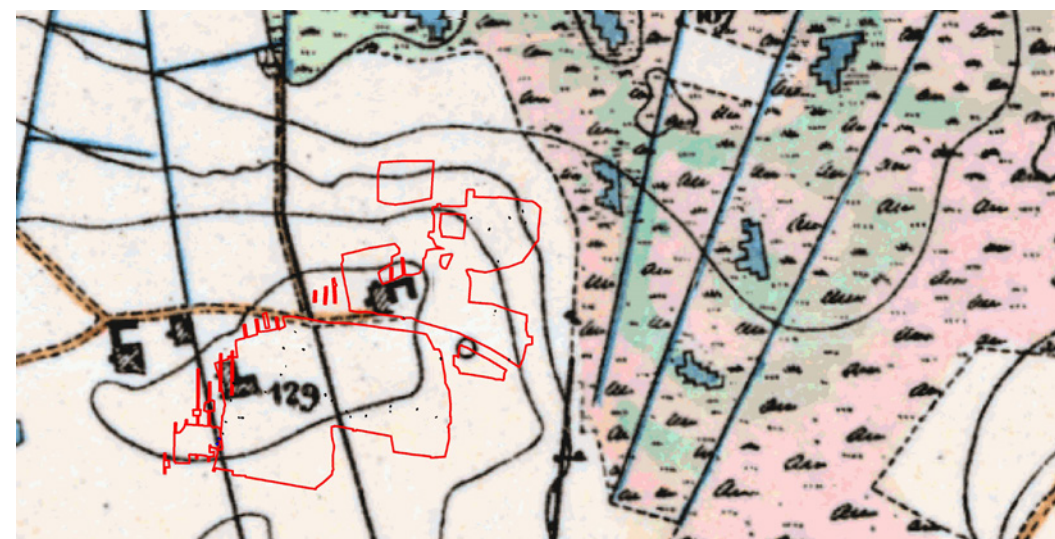

Fig. 7.

Udgravningsfelterne på Nørregård lokaliteten ved Nørre Holsted er her markeret med rødt på Højt Målebordsblad. Prikkerne er dybe anlæg. Grafik: Museet på Sønderkov efter Kort- og Matrikelstyrelsen.

The excavation areas from the Nørregaard locality near Nørre Holsted highlighted in red on the large scale 19th century ordnance survey map. The pricks represent 'deep features'.

enhed. Hvis dette holder stik, kræver anlægstypen meget store og sammenhængende fladeafdækninger for at kunne tolkes korrekt.

Udgravningsmetode og iagttagelser

Som følge af den høje forekomst af anlægstypen ved Nørre Holsted, blev der eksperimenteret udgravningsmetodisk, men alle metoder viste samme slutresultat. I fladen blev alle anlæg fladeregistreret med nærpræcisions-GPS. Hvor der fandtes velbevaret forkullet tømmer, blev anlæggene i flere tilfælde håndtegnet. Størstedelen af anlæggene blev undersøgt horisontalstratigrafisk i to „kasser“. Mellem disse blev en balk efterladt, så en tværprofil kunne dokumenteres. Næsten alle anlæg blev udgravet ved håndkraft – en arbejdsindsats, der krævede en opskovling af ca. 13 m³ fyld og undergrundsmateriale pr. nedgravning.

To af anlæggene blev udgravet horisontalstratigrafisk i to kasser på den længste led. Dette blev forsøgt for at dokumentere de

sammenskredne lag ved længdeaksen og for at undersøge, om den nedre horisontale afgrænsning var så plan, som den lod til at være i tværprofilen. Her kunne det dokumenteres, at både trækulslaget og bunden tydeligvis var helt plane. Fælles for begge former for profilregistreringer er, at fylden mellem den nedre kasse og det brændte tømmer mod toppen i alle tilfælde er genindkastet undergrundsand – anlæggene blev således lukket i én hurtig ombæring. I ét anlæg er det endda meget tydeligt, at fyl-

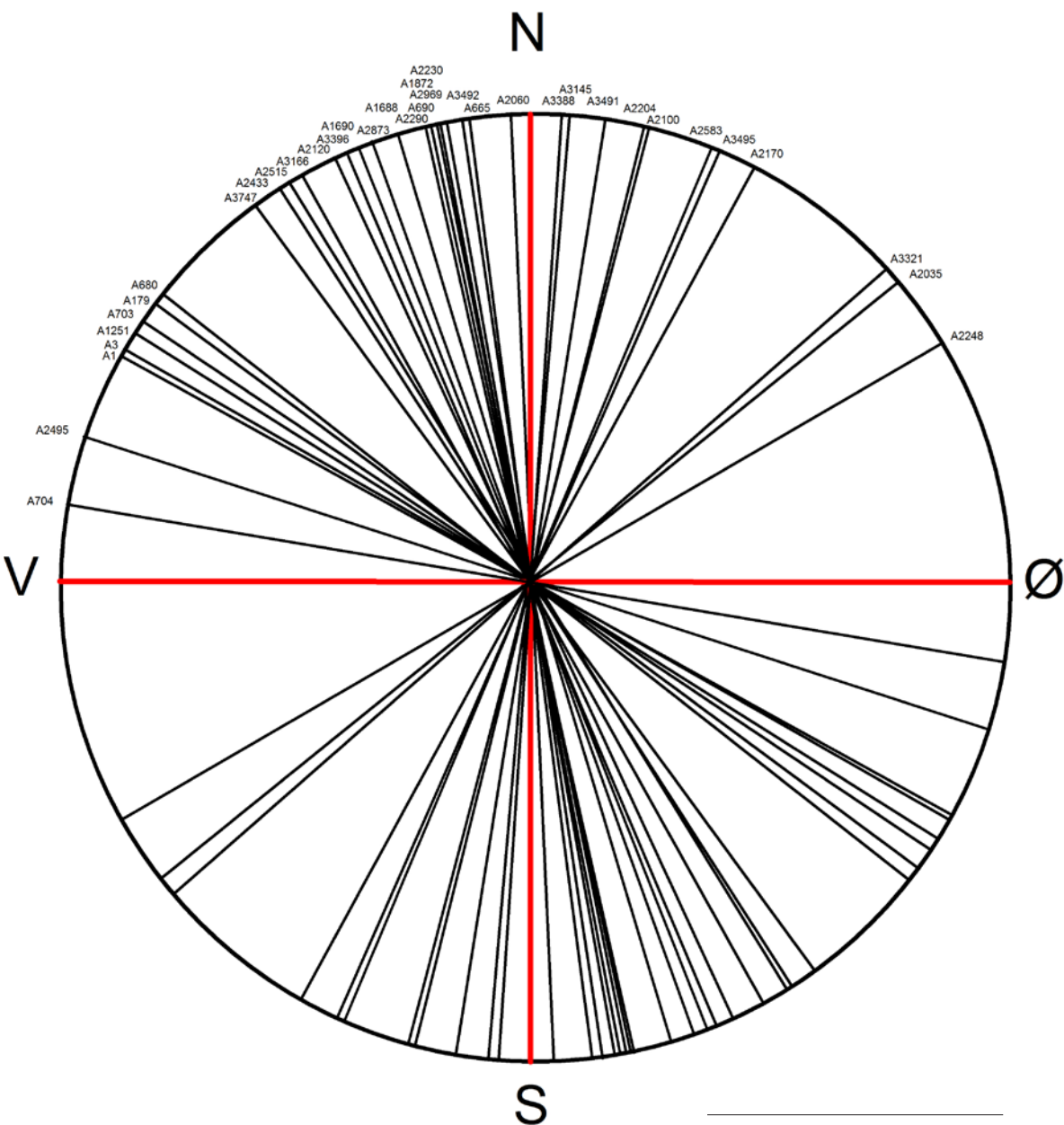

Fig. 8.
 De dybe anlægs orienteringer på Nørre Holsted. Bemærk fraværet af anlæg, der er orienteret præcist i øst-vest. Grafik: Museet på Sønderkov.
 The orientation of the 'deep features' from Nørre Holsted. Note the absence of features orientated precisely in an East-West direction.

den er genindført i stor hast (fig. 9). Således kunne der i en tværprofil ses en større blok af undergrundssand, som er blevet optaget i en klump, og på usædvanlig vis har bevaret sin form, da den blev ført tilbage i gruben. I denne forbindelse er det vigtigt at påpege manglen på flyvesand i anlæggene, hvilket burde forventes at være til stede, hvis de fik lov at stå åbne i flere dage.

I to tværprofiler var det muligt at påvise et gråbrunt og smalt spor efter en tømmerbygget kasse, som var konstrueret i bunden af anlæggene (fig. 4 til højre). Der kunne i hele bundfladen dokumenteres tydelige spor efter lodretstillede planker. Heldige omstændigheder har resulteret i, at netop disse to anlæg er gravet så dybt ned i undergrunden, at grundvandsspejlet periodisk har udsat plankerne for så store fugtmængder, at træets struktur endnu kunne iagttages. Stavene har været plankløvede, eftersom de tydeligvis havde en rundet og en helt plan side, hvor den plane var anbragt ud mod den omgivende undergrund, mens den rundede side stod ind mod selve „kisterummet“.

Naturvidenskabelige analyser af brandlaget mod toppen, som blev foretaget af Naturvidenskabelig Afdeling på Moesgård Museum, viste at det afbrændte tømmer i de øverste lagsekvenser i fire af fire tilfælde bestod af eg (Quercus). Vedbestemmelsen blev foretaget i selve feltprocessen. Ofte var der tale om en stamme, som kun var delvist forkullet. I enkelte tilfælde er det påvist, at der har været to afbrændinger i anlæggene, som givetvist fandt sted med et uvist tidsmæssigt spænd, for mellem de to lag kunne op mod en halv meter sammenskredet fyldmateriale registreres.

Det sparsomme genstandsmateriale og dateringsproblematik

Et af de store problemer vedrørende forståelsen af anlægstypen er den generelle mangel på fund og strukturer. Af denne grund har der også hersket en generel usikkerhed omkring anlæggenes datering. Når genstande optræder i de dybe anlæg, foregår det næsten udelukkende i de øverste lag, hvilket primært vil sige i eller over det ildpåvirkede centrale fyldskifte i overfladen. Det underliggende genindførte undergrundslag samt de nedre dele er helt tomme for genstande. Fundmaterialet antyder således intet om, at de dybe anlæg skulle være grave, da ingen fund hidtil er gjort i bundniveauet (Pedersen & Rostholm 2006).

Genstandsmaterialet består af keramik og flintafslag. Her er det potteskårene, der kan bruges dateringsmæssigt, for flintmaterialet består kun af udaterbare afslag. Keramikken er domineret af enkelte småskår – sjældent er større kardele til stede. Der er som regel tale om ret groftmagrede og letbrændte keramikstykker uden ornamentik, som tilsyneladende strækker sig fra overgangen mellem tragt bæger- og enkeltgravskulturen og frem til senneolitikum. I få tilfælde er der endda fundet keramik i anlæggene fra en tidligere del af tragt bægerkulturen (Hartvig 2015). Ved Nørre Holsted findes dog også få eksempler på yngre keramikmateriale i toppen af de dybe anlæg, der stammer fra bronzealderen (1700-500 f.Kr.), men disse fund må være havnet sekundært på stedet, for de optræder altid, hvor samtidige huskonstruktioner ligger i umiddelbar nærhed.

I nogle tilfælde er der klare stratigrafiske iagttagelsesmuligheder. Allerede i 1970'erne påviste Palle Eriksen, at de dybe

Fig. 9.

Her ses en typisk profil af et dybt anlæg. Det karakteristiske brandlag, som oftest kan iagttages i fladen, ses foroven. Det bemærkelsesværdige er blokken af lagdelt, hvidgult sand i venstre del af profilen. Dette viser tydeligt, at undergrundssandet blev hurtigt genopfyldt. Foto: Museet på Sønderkov.

A typical half-section from a 'deep feature'. The characteristic burnt layers, which are often discernible on surface levels are visible at the top. The most remarkable element is the block of layered, white yellow sand to the left of the section. This clearly shows, that the subsoil sand was quickly replaced.

gruber var overlejret af enkeltgravshøje, hvormed de måtte være ældre end højene (Eriksen 1979). Sidenhen kunne det i 1988 påvises, at eksemplet fra Bække Mark var ældre end en urnegrav fra ældre romersk jernalder, som var nedsat i en stenrøse, der syntes at markere det dybe anlæg (Grundvad 2013). Endnu en stratigrafisk relation kunne påvises i 2015, da ARKVEST udgravede et dybt anlæg, der blev overlejret af et hulbælte fra tidlig førromersk jernalder (Nielsen 2015). Endeligt kunne ét eksemplar dokumenteres som stratigrafisk ældre end et hus fra Nørre Holsted, der kunne C14-dateres til ældre bronzealder periode II-III, dvs. 1500-1100 f.Kr. (fig. 10), mens et andet eksempel viste, at det dybe anlæg var stratigrafisk ældre end et hus, der kunne keramikdateres til yngre bronzealder.

Ved Nørre Holsted-udgravningerne i 2011-12 blev det højprioriteret at udtage prøve-materiale til arkæobotaniske undersøgelser samt AMS C14-dateringer. Resultaterne kan sammenholdes med en række C14-resultater fra andre udgravninger i Museet på Sønderskovs ansvarsområde og fra undersøgelser udført af Herning Museum (Pedersen & Rostholm 2006). C14-dateringerne fra Sønderskovs regi, danner tre ophobninger, hvor to skiller sig mærkbart ud (se C14-kataloget bagest i artiklen). De to primære dateringsgrupper er placeret ved overgangen mellem tragtbæger- og enkeltgravskulturen samt overgangen mellem senneolitikum og ældre bronzealder. Det har dog været et tilbagevendende problem vedrørende C14-dateringerne, at enkelte placerede sig i yngre bronzealder og tidlig førromersk jernalder. Tilmed kunne enkelte af de sene dateringer umiddelbart bekræftes ved keramikmaterialet. Dette var især problematisk ved Herning Museums undersøgelser, hvor antallet af naturvidenskabelige dateringer var relativt få (Pedersen & Rostholm 2006), men samme problemer var også til stede i enkelte tilfælde ved Nørre Holsted-udgravningerne (se katalog). Imidlertid blev det klargjort ved

sidstnævnte undersøgelser, at majoriteten af bronzealderdateringerne sandsynligvis kunne bortforklares som forurenede af nærliggende bronzealderhuse. Dermed er det således sandsynligt, at materialet er havnet sekundært i anlæggene.

Således skal de dybe anlæg placeres i slutningen af tragtbægerkulturen og enkeltgravskulturen, hvilket vil sige århundrederne mellem 2900 og 2400 f.Kr. Majoriteten af genstandsmaterialet samt et flertal af de naturvidenskabelige dateringer støtter denne konklusion. Men det skal understreges, at der endnu er afvigelser fra denne dateringsramme, der ikke umiddelbart kan forklares. Ved fremtidige prøveudtagninger må det derfor anbefales at udtage materiale fra bundniveauet.

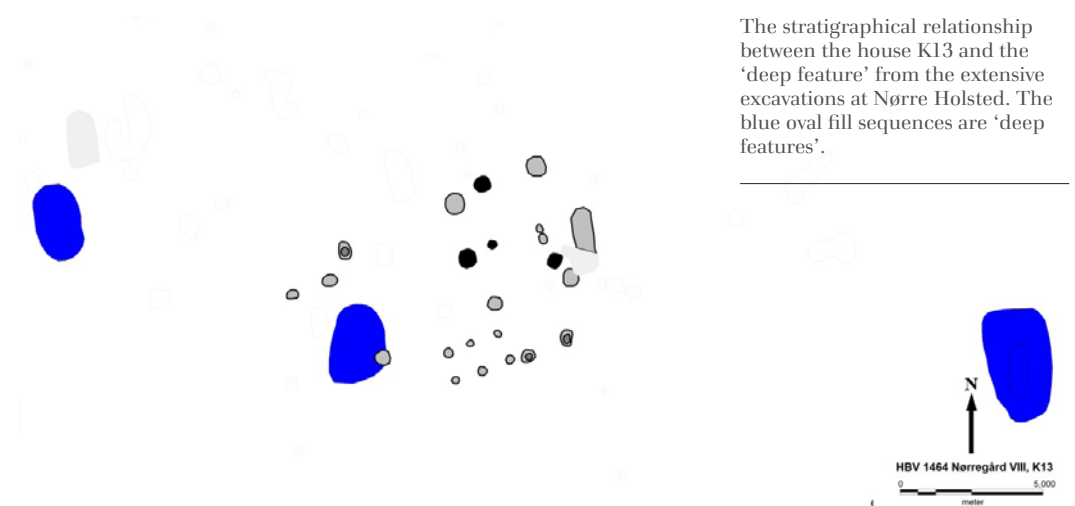

Fig. 10.

Den stratigrafiske relation mellem huset K13 og et dybt anlæg fra de store undersøgelser ved Nørre Holsted. De blå ovale fyldskifter er dybe anlæg. Grafik: Museet på Sønderkov.

The stratigraphical relationship between the house K13 and the 'deep feature' from the extensive excavations at Nørre Holsted. The blue oval fill sequences are 'deep features'.

Tolkningsforsøg – grave eller kult-anlæg?

Der er naturligvis gjort mange forskellige overvejelser omkring de dybe anlægs funktion blandt de arkæologer, der er stødt på denne lidet informative anlægstype. Det mest almindelige og oplagte bud er kistegrave. Men andre funktioner som fangsthuller, brønde, produktionsanlæg, opbevaringskældre til forråd og gruber til rituelle handlinger har ligeledes været foreslået (Grundvad 2015, s. 19; Pedersen & Rostholm 2006, s. 48ff.).

Tolkningsforslaget vedrørende fangstgruber eller dyrefælder har været fremført med inspiration hentet i de indre norske fjeldstrøg. Her var de dybe nedgravninger beregnet til fangst af rener, elge og større hjortedyr (Pedersen & Rostholm 2006, s. 50). De norske dyrefælder har tragtførmede tværprofiler med tømmerforede sider, ovale former på overfladen og dimensioner af samme karakter som de jyske dybe anlæg. Således er der bemærkelsesværdige konstruktionsmæssige ligheder mellem de to anlægstyper. Det synes imidlertid usandsynligt, at de dybe anlæg repræsenterer fangstgruber, da alle tilsyneladende blev genopfyldt kort efter nedgravningen. Desuden giver afbrændingsaktiviteterne i de øvre horisonter ikke mening i denne henseende. Landskabsmæssigt ligger de dybe anlæg i Jylland ikke umiddelbart på steder, der kan betegnes som dyreflokkes potentielle tvangspassager. Desuden var det begrænset, hvor mange større køddyr, der var tilbage i den senere del af yngre stenalder (Aaris-Sørensen 1988, s. 200).

Andre tolkningsforslag har været indrettet på brønde, rødningeanlæg og kælderanlæg (Pedersen & Rostholm 2006, s. 51). Men de virker heller ikke umiddelbart

plausible ifølge de samme ovennævnte karakteristika. Hvis man skulle dvæle lidt ved produktionsgrube-tolkningsforeslaget bør et af de dybe anlæg fra Nørre Holsted nævnes, som rummede store mængder af forkullet tærskaffald i form af aks og avner i brandlaget ved overfladen. Men det blev kun registreret i ét af de 37 dybe anlæg på storlokaliteten, hvorfor fundsituationen ikke kan bruges som et generelt argument for anlægstypens funktion. Tærskaffaldet blev desuden C14-dateret til ældre bronzealder og skal dermed snarere relateres til en langhustomt fra denne periode, der stod få meter nord for det dybe anlæg.

Et mere oplagt og generelt tolkningsforeslag går ud på, at anlæggene er jordfæstegrave, der således fremstår uden gravgods eller bevarede spor efter den døde. Tolkningen har særligt været aktuel i de tilfælde, hvor der kun er erkendt ganske få anlæg pr. lokalitet, og hvor de derfor ikke indgår i større sammenhænge. Anlæggenes tendens til rækkedannelser og landskabsmarkører udelukker dog ikke en gravfunktion. To eksempler fra Nørre Holsted rummede tydelige plankespor i bunden, som det er beskrevet ovenfor. Tilsvarende eksempler kendes fra Midtjylland (Pedersen & Rostholm 2006, s. 44). Disse kistelignende spor kan i sig selv være et nogenlunde holdbart argument for en tolkning som jordfæstegrave. De er vel at mærke ret smalle og fremstår i et par tilfælde med en butterfly-form. Men dette skyldes som nævnt tryk fra oven og fra siderne. Kistegrave fra yngre perioder kan ligeledes være ret smalle, så den beskedne bredde på 35-60 cm udelukker på ingen måder en gravfunktion.

Det kunne umiddelbart være fristende at henføre de dybe anlæg til gruppen af „dybe dolkgrave“ fra begyndelsen af senneolitikum (2350-1950 f.Kr.), som er udbredt i

Jylland og Nordtyskland (Kühn 1979, s. 20; Lomborg 1973, s. 114 ff.). Men de skiller sig markant ud fra de dybe anlæg, da dolkgravene langtfra opnår samme dybder, og desuden er bunden gerne stenforet, hvilket endnu aldrig er påvist i de dybe anlæg. Som det fremgår ovenfor, peger hovedparten af C14-dateringerne på perioderne før senneolitikum. Hvis vi antager, at de dybe anlæg virkeligt hører hjemme i tragtbægerkulturens sidste århundrede (MNV – 2900-2800 f.Kr.), er det påfaldende, at de karakteristiske stendyngegrave fra denne fase har sin egen udbredelse i Nordvestjylland (Johannsen & Kielsen 2014, s. 10), mens de dybe anlæg har en selvstændig udbredelse i de sydligere egne af Jylland vest for ungmorænen (se fig. 2). Der er en geografisk overlapning af begge anlægstyper i trekanten mellem det nuværende Holstebro, Herning og Ringkøbing. Men overordnet set får vi her et klart indtryk af to vidt forskellige gravskikke i Jylland.

En anden plausibel tolkning af de dybe anlæg er indrettet på rituelle aktiviteter, der ligeledes er relateret til dødebehandling. Her er en sammenligning med kultgruber i stil med de såkaldte systemgrave nærliggende, der udgør hoveddelen af de store samlingspladser af Sarup-typen, som har sit navn efter den første erkendte og veldokumenterede undersøgelse af anlægstypen i Danmark, der foregik ved Sarup på Sydvestfyn (Andersen 1975). Disse omfattende monumenter er samtidige med megalitgravene og dermed ældre end de dybe anlæg, da de stammer fra en tidligere del af tragtbægerkulturen (århundrederne mellem 3500 og 3100 f.Kr.). De består af palisader og aflange dybe nedgravninger (systemgrave), der er anlagt som perler på en snor og flankerer palisadeforløbet, når dette er til stede. Tilsammen afgrænser palisaderne og systemgravene som regel et

område, der igen er naturligt afgrænset på de øvrige sider af vand i form af åløb eller fjordstrækninger. Sarup-anlæggenes systemgrave er kendte for at rumme spor efter mange nedgravninger og genopgravninger samt deponeringer i enderne, hvorimod de senere dybe anlæg afspejler et anderledes mønster, hvor der som nævnt er foregået en hurtig tildækning og efterfølgende varmekrævende aktiviteter ved overfladen. Men nyere studier af Sarup-anlæg har faktisk påpeget, at mange systemgrave er præget af at være hurtigt tildækket uden spor efter deponeringer (Klassen 2014, s. 103 ff.). Formen og dimensionerne mellem de to anlægstyper er desuden ret ensartet, selvom de ældre systemgrøfter generelt er længere og bredere. De dybe anlæg har som nævnt tendens til at fremvise et lignende mønster med rækkedannelser, selvom den yngre anlægstype ikke ligger helt så regelmæssigt som systemgravene. Landskabsmæssigt har de fleste Sarup-anlæg en kystnær placering, hvor de ofte afskærer næs, der ligger ud til fjorde, eller hvor åsystemer udløber. Men de kendes også en anelse længere inde i landet, hvor de ligger på højdedrag eller plateauer. Her danner de samme mønster som de dybe anlæg. Konkluderende er det således fristende at tolke de dybe anlæg som en indlandsvariant af Sarupanlægget. Det store problem består dog i den dateringsmæssige skævhed, for indtil videre skal de dybe anlæg fund- og C14-dateringsmæssigt som nævnt placeres i århundrederne mellem tragtbægerkulturens slutning og starten af senneolitikum (dvs. ca. 3000-2000 f.Kr.), selvom få af anlæggene dog er C14-dateret til Sarupanlæggenes tid (Hartvig 2013; Pedersen & Rostholm 2006, s. 49). En forklaring på den tidsmæssige uoverensstemmelse kan ligge i kontinuiteten på de sandede højdedrag i indlandet. På mange lokaliteter med Sarupanlæg fortsætter aktiviteterne intensivt i de efter-

følgende århundreder, hvor de nu har mere bopladsagtig karakter (Andersen 1997, s. 101ff.). I modsætning til de kystnære områder, fortsætter „systemgravstraditionen“ dermed i indlandet – dog uden tilhørende palisader. Dermed er der kontinuitet i deres rolle som markører i landskabet, hvor de tilsyneladende afgrænser bestemte højdepunkter i indlandet. I Østdanmark og Skåne er det derimod palisadebyggeriet, som fortsætter på samlingspladserne (Brink 2009; Iversen 2015, s. 69 ff.). Således kan der være tale om to forskellige former for udvikling af Sarup-anlæggene i øst og vest. Men der foreligger også en alternativ mulighed, hvor de dybe anlægs nedre dele er samtidige med Sarupanlæggene og megalitgravene, hvorimod det øverste brandlag stammer fra de senere dele af yngre stenalder. Her kan de senere aktivitetsspor være foregået eller aflejret i de fordybninger, der kunne være opstået i toppen af „systemgrøfterne“ i forbindelse med sammensynkninger. Hvis denne tolkning er holdbar, hvilket vi dog langt fra ved endnu, kan der være tale om en uopdaget indlandsvariant af Sarupanlæggene.

Afslutning

Som det tydeligt fremgår, er der stadigvæk stor usikkerhed omkring de dybe anlægs klassifikation. Det er dog undertegnedes klare indtryk, at der enten er tale om kistebegravelse eller rituelle anlæg, der er relateret til dødebehandling. En udbredt tolkning af systemgravenes hovedfunktion drejer sig netop om skelettering af de døde. De blev gravlagt midlertidigt heri for efterfølgende at blive genopgravet, hvor knoglerne eller udvalgte skeletdele herefter blev deponeret i storstensgravene (Andersen 1997, s. 307; Kaul 1994).

For at løse de tolkningsmæssige problemer, må naturvidenskabelige metoder tages i brug. Her er det oplagt at udtage jordprøver fra bundniveauet for at be- eller afkræfte, om forrådnelsesprocesser har fundet sted. Her bør den gammelkendte fosfatmetode kunne anvendes, men der er imidlertid opstået nye metoder, der ikke mindst kan bidrage til belysningen af, om de dybe anlæg har rummet begravelse – permanente såvel som midlertidige. Det handler blandt andet om geokemiske analyser, der kan afsløre tilstedeværelsen af kalk fra knoglevæv i undergrunden, samt den såkaldte non-pollen palynomorphs-metode, der kan fortælle om tilstedeværelsen af ådselsædende mikroorganismer. Disse naturvidenskabelige analysemetoder bør således kunne løfte sløret for problemet omkring de dybe anlægs funktion, betydning og kulturelle kontekst.

Fig. 10.

Tabel over dateringer af dybe anlæg.

Dates of deep features.

Dateringer af dybe anlæg HBV 1464 VIII & IX							
Labnr.	Kontekst	Provenr.	Materiale	D13C	C14 age	Calibrated age, 68,2 %	Calibrated age, 95,4 %
AAR 19520	A3491	X678	Charcoal (el)	-26.26 ± 0.6	2446 ± 25	738 – 688 BC (23.4%) 663 – 647 BC (7.1%) 548 – 476 BC (31.5%) 462 – 456 BC (1.7%) 445 – 431 BC (4.4%)	751 – 682 BC (27.0%) 669 – 636 BC (10.1%) 626 – 614 BC (1.4%) 592 – 410 BC (56.9%)
AAR 19521	A3492, lag 3	X680	Charcoal (ubestemt)	-25.09 ± 0.7	2559 ± 28	800 – 757 BC (64.7%) 679 – 672 BC (3.5%)	805 – 748 BC (70.0%) 685 – 667 BC (7.1%) 641 – 587 BC (14.3%) 581 – 556 BC (4.0%)
AAR 19522	A3396	X681	Charcoal (løvtræ)	-25.9 ± 0.7	2507 ± 26	769 – 747 BC (12.4%) 685 – 666 BC (10.8%) 642 – 556 BC (45.0%)	788 – 727 BC (23.0%) 719 – 705 BC (1.8%) 695 – 541 BC (70.6%)
AAR 19523	A3388	X683	Charcoal (løn)½	-26.09 ± 0.59	4405 ± 29	3089 – 3047 BC (26.0%) 3036 – 3009 BC (16.5%) 2984 – 2935 BC (25.7%)	3263 – 3248 BC (2.2%) 3101 – 2918 BC (93.2%)
AAR 19528	A3321 X718	X718	Nutshell (hassel)	-37.33 ± 0.71 (ext NB! Unreliable result)	4401 ± 40	3089 – 3049 BC (20.0%) 3035 – 3001 BC (16.9%) 2993 – 2929 BC (31.3%)	3322 – 3272 BC (4.0%) 3266 – 3235 BC (4.7%) 3171 – 3163 BC (0.5%) 3116 – 2908 BC (86.2%)
AAR 19529	A3495	X719	Charcoal (løvtræ)	-27.43 ± 0.71	2533 ± 29	792 – 750 BC (34.0%) 683 – 668 BC (10.2%) 638 – 590 BC (24.0%)	797 – 734 BC (38.7%) 690 – 662 BC (13.3%) 649 – 546 BC (43.4%)
AAR 19720	A3747, lag 2	X720	Charcoal (el/hassel)	-28.79 ± 0.71	3097 ± 30	1414 – 1376 BC (31.5%) 1346 – 1304 BC (36.7%)	1431 – 1281 BC (95.4%)
AAR 19572	A665, bundlag	X211	Charcoal (løvtræ)	-26.38 ± 0.68	4250 ± 30	2906 – 2876 BC (68.2%)	2916 – 2864 BC (80.7%) 2807 – 2759 BC (14.3%) 2717 – 2714 BC (0.4%)
AAR 19576	A665, bundlag	X211	Charcoal (løvtræ)	-26.38 ± 0.68	4250 ± 30	2906 – 2876 BC (68.2%)	2916 – 2864 BC (80.7%) 2807 – 2759 BC (14.3%) 2717 – 2714 BC (0.4%)
AAR 19577	A1060, lag 2	X218	Charcoal (el/hassel)	-26.18 ± 0.68	3330 ± 26	1661 – 1607 BC (47.8%) 1583 – 1559 BC (17.1%) 1553 – 1547 BC (3.2%)	1686 – 1531 BC (95.4%)

Dateringer af dybe anlæg HBV 1464 VIII & IX							
Labnr.	Kontekst	Provenr.	Materiale	D13C	C14 age	Calibrated age, 68,2 %	Calibrated age, 95,4 %
AAR 19580	A690	X223	Charcoal (løvtræ)	-29.58 ± 0.81	4764 ± 36	3635 – 3622 BC (8.8%) 3607 – 3523 BC (59.4%)	3641 – 3508 BC (85.5%) 3426 – 3382 BC (9.9%)
AAR 19591	A179	X339	Charcoal (eg)	-27.5 ± 0.74	2397 ± 25	487 - 405 BC (68.2%)	727 – 720 BC (0.9%) 704 – 695 BC (1.3%) 541 – 399 BC (93.3%)
AAR 19592	A704	X342	Charcoal (eg)	-26.65 ± 0.71	3147 ± 26	1451 – 1400 BC (68.2%)	1497 – 1387 BC (89.2%) 1339 – 1319 BC (6.2%)
AAR 19595	A1872	X353	Charcoal (løvtræ)	-28.17 ± 0.71	3401 ± 27	1742 – 1710 BC (32.3%) 1700 – 1662 BC (35.9%)	1742 – 1710 BC (32.3%) 1700 – 1662 BC (35.9%)
AAR 19596	A1688, lag 4	X358	Charcoal (ubestemt)	-27.92 ± 0.71	3934 ± 27	2476 – 2434 BC (34.7%) 2421 – 2403 BC (12.9%) 2380 – 2349 BC (20.6%)	2559 – 2536 BC (3.5%) 2491 – 2338 BC (90.8%) 2319 – 2310 BC (1.1%)
AAR 19600	A2170, lag 4	X460	Grain (byg)	-28.38 ± 0.71	3286 ± 26	1611 – 1529 BC (68.2%)	1621 - 1505 BC (95.4%)
AAR 19601	A2204, lag 1	X462	Charcoal (ubestemt)	-25.71 ± 0.66	4149 ± 26	2866 – 2836 BC (14.8%) 2816 – 2804 BC (5.5%) 2774 – 2770 BC (1.4%) 2764 - 2671 BC (46.6%)	2875 – 2831 BC (18.5%) 2821 – 2631 BC (76.9%)
AAR 19602	A2433, lag 5	X463	Charcoal (løvtræ)	26.84 ± 0.6	3377 ± 25	1692 - 1633BC (68.2%)	1741B – 1711 BC (17.4%) 1699 – 1620 BC (78.0%)
AAR 19615	A2100, lag 2	X478	Charcoal (birk)	-33.04 ± 0.76 (ext NB! Unreliable result)	4633 ± 33	3498 – 3450 BC (50.5%) 3444 – 3439 BC (3.4%) 3378 – 3364 BC (14.4%)	3517 – 3397 BC (75.0%) 3386 – 3353 BC (20.4%)
AAR 19616	A2290, lag 6	X637	Charcoal (hassel)	-32.61 ± 0.71 (ext NB! Unreliable result)	3375 ± 29	1692 – 1630 BC (68.2%)	1745-1613 BC (95.4%)
AAR 19617	A2869, lag 3	X640	Charcoal (hassel)	-28.79 ± 0.62	4167 ± 25	1733 – 1719 BC (13.5%) 1694 – 1642 BC (54.7%)	1744 – 1708 BC (25.5%) 1702 – 1625 BC (69.9%)
AAR 19621	A2230 lag 2	x727,	Charcoal (hassel)	-26.62 ± 0.7	3403 ± 27	1742 – 1710 BC (33.8%) 1700 – 1664 BC (34.4%)	1762 – 1627 BC (95.4%)
AAR 19625	A2035, lag 4	X762	Charcoal (eg)	-28.75 ± 0.66	3395 ± 28	1740 – 1712 BC (25.9%) 1698 – 1658 BC (38.8%) 1650 - 1645 BC (3.5%)	1751 – 1624 BC (95.4%)

Dateringer af dybe anlæg HBV 1454 Holsted Åmark							
Labnr.	Kontekst	Provenr.	Materiale	D13C	C14 age	Calibrated age, 68,2 %	Calibrated age, 95,4 %
AAR 20392	A80, lag 1	P17	Grain (Cerealia, korn)	-23.08 ± 0.58	4167 ± 25	2874 – 2853 BC (11.9%) 2812 – 2744 BC (38.8%) 2726 – 2696 BC (17.5%)	2880 – 2835 BC (19.6%) 2817 – 2665 BC (75.3%) 2643 – 2640 BC (0.5%)
AAR 20394	A1495, lag 3	P19	Charcoal (eg)	-28.31 ± 0.69	4500 ± 25	3335 – 3310 BC (11.7%) 3296 – 3284 BC (5.5%) 3276 – 3265 BC (4.8%) 3239 – 3211 BC (13.7%) 3192 – 3152 BC (18.3%) 3137 - 3106 BC (14.1%)	3346 – 3262 BC (33.3%) 3254 – 3098 BC (62.1%)
AAR 20402	A80, lag 2	P27	Grain (byg)	-21.7 ± 0.77	4017 ± 26	2572 – 2546 BC (23.9%) 2541 – 2512 BC (28.9%) 2505 – 2489 BC (15.4%)	2617 – 2611 BC (0.9%) 2581- 2472 BC (94.5%)
AAR 20408	A80, lag 7	P33	Charcoal (Nåletræ)	-27.18 ± 0.6	7509 ± 37	6437 – 6366 BC (68.2%)	6447 – 6338 BC (78.2%) 6315 – 6256 BC (17.2%)
AAR 20411	A1493, bundlag	P36	Charcoal (ubestemt)	-32.12 ± 0.68 (ext Small sample: 0.653 mg C)	5776 ± 33	4688 – 4588 BC (68.2%)	4709 – 4545 BC (95.4%)
Dateringer af dybe anlæg HBV 1427 Rødning Nord II							
Labnr.	Kontekst	Provenr.	Materiale	D13C	C14 age	Calibrated age, 68,2 %	Calibrated age, 95,4 %
AAR 17181	A553	X21	Charcoal (ask)	-24.3 ± 0.57	8168 ± 32	7182 – 7077 BC (68.2%)	7305 – 7218 BC (20.7%) 7197 – 7066 BC (74.7%)
AAR 17182	A553, lag 4	X23	Charcoal (ubestemt)	-21.39 ± 0.82	3452 ± 26	1871 – 1846 BC (17.6%) 1812 – 1804 BC (4.3%) 1776 - 1736 BC (34.9%) 1712 – 1695 BC (11.4%)	1879 – 1839 BC (22.6%) 1830 - 1792 BC (13.9%) 1786 – 1690 BC (58.9%)

Noter

1. En varm tak skal rettes til følgende fagfolk, som har været behjælpelige med oplysninger omkring de forskellige lokaliteter med dybe anlæg: Per Ethelberg og Anders Hartvig (Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev), Hemming Zaramella Hansen og Steen Thrane Frydenlund Jensen (Sydvestjyske Museer), Janne Krøtel og Scott Robert Dollar (Museet på Sønderkov), Charlotta Lindblom (Vejle Museerne), Sara Gjerlevsen og Palle Eriksen (ARKVEST – Arkæologi Vestjylland), Per Borup (Horsens Museum), Ejvind Hertz (Museum Skanderborg), Martin Risvig og Asger Meulengracht Olsen (Holstebro Museum).

Litteratur

Andersen, Niels H. 1975: Sarup, et befæstet neolitisk anlæg på Sydvestfyn. *Kuml* 1973-74, s. 109-120.

Andersen, Niels H. 1997: The Sarup Enclosures. The Funnel Beaker Culture of the Sarup site including two causewayed camps compared to the contemporary settlements in the area and other European enclosures. *Sarup* vol. 1. Jutland Archaeological Society Publications XXXIII: 1. Højbjerg.

Brink, Kristian 2009: I palissadernas tid. Om stolphål och skärvor och sociala relationer under yngre mellan-neolitikum. *Malmöfynd* 21. Malmö.

Eriksen, Palle 1979: Nygårdhøjfeltet. En snes høje fra yngre stenalder. *Mark og Montre* 1979, s. 5-26.

Grundvad, Lars 2013b: En næsten ukendt gravning. *Museumsavisen* 56, s. 6-9.

Grundvad, Lars 2015: Dybe gravlignende anlæg fra sen yngre stenalder. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* 15, 2014, s. 11-20.

Grundvad, Lars & Martin Egelund Poulsen 2013: De arkæologiske undersøgelser på Danish Crown-grunden ved Nørre Holsted. *Fra Ribe Amt* 2013, s. 63-72.

Grundvad, Lars & Martin Egelund Poulsen 2014: Nørregårdgravpladsen fra tidlig enkeltgravskultur ved Nørre Holsted. *By, marsk og geest* 26, s. 7-18.

Gyldion, Aase, John Jeppesen & Charlotta Lindblom 2004: *Oldtiden på vej mellem Riis og Ølholm. En række arkæologiske undersøgelser foretaget i forbindelse med Vejdirektoratets etablering af Riis-Ølholm vejen*. Vejle, s. 17-24.

Hertz, Ejvind 1999a: Nørregård V & VII. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1998. nr. 538-539.

Iversen, Rune 2015: *The Transformation of Neolithic Societies. An Eastern Danish Perspective on the 3rd Millennium BC*. Jutland Archaeological Society Publications 88. Højbjerg.

Johannsen, Niels Nørkjær & Mikkel Kielsen 2014: En stendyngegrav ved Kvorning. Fund, kontekst og betydning. *Kuml* 2014, s. 9-28.

Kaul, Flemming 1994: Ritualer med menneskeknogler i yngre stenalder. *Kuml* 1994, s. 7-52.

Klassen, Lutz 2014: *Along the Road. Aspects of Causewayed Enclosures in South Scandinavia and Beyond*. East Jutland Museum Publications vol. 2. Aarhus.

Krøtel, Janne 2015: Holsted Åmark – Senneolitiske grave, en landsby fra yngre jernalder og indhegnede gårde fra tidlig middelalder ved Holsted Å. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* 15, 2014, s. 77-86.

Kühn, Hans Joachim 1979: Das Spätneolithikum in Schleswig-Holstein. *Offa-Bücher* 40. Neumünster.

Lomborg, Ebbe 1973: Die Flintdolche Dänemarks. Studien über Chronologie und Kulturbeziehungen des südsandinavischen Spätneolithikums. *Nordiske Fortidsminder Serie B – in quarto*. Bind 1. København.

Pedersen, Vibeke Juul & Hans Rostholm 2006: Lægdsgård og Skovby Sydøst. Gådefulde, dybe nedgravninger fra oldtiden. *Midtjyske fortællinger* 2006, s. 35-52.

Rindel, Per Ole 1993: Motorvejen - et tvær-snit gennem oldtiden. *Fra Ribe Amt* 1993, s. 18-37.

Aaris-Sørensen, Kim 1988: *Danmarks forhistoriske dyreverden*. Fra Istid til Vikingetid. Haslev.

Upublicerede kilder

Ethelberg, Per 1980. Beretning for HAM j.nr. 1004 Hjemsted. Sb.nr. 90, Skærbæk sogn. Haderslev Museum.

Gjerlevsen, Sara 2015: ARV 123 Kildebakken. Lervad by, Horne, matrikel Ib, Horne sogn, Øster Horne herred, Varde kommune, tidl. Ribe Amt. Stednr. 190803, lokalitetsnr. 224. Beretning fra ARKVEST – Arkæologi Vestjylland.

Grundvad, Lars 2013a: Kulturhistorisk rapport vedr. systematisk undersøgelse af HBV

1464 – Nørregård VIII og IX i Holsted Sogn, Malt Herred, tidl. Ribe Amt, nu Region Syddanmark. (Sted- og lok.nr. 190304-105. KUAS J.nr. 2011-7.24.02/HBV-0017). Museet på Sønderkov.

Grundvad, Lars, Martin Egelund Poulsen & Britt Petersen 2011: Beretning for større forundersøgelse af HBV 1404 Ny Løkkegård. Veerst sogn, Andst herred, tidl. Ribe amt, Region Syddanmark. (Stednr. 190110-75. KUAS j.nr. 2010-7.24.02/HBV-0004). Museet på Sønderkov.

Hertz, Ejvind 1999b: Beretning for HBV 936 Nørregård VII i Holsted sogn, Malt. Museet på Sønderkov.

Lindblom, Charlotta 2008: Rapport for arkæologisk undersøgelse i forbindelse med byggemodning ved lille Mølkær. Ølsted sogn, Jerlev Herred, Vejle Amt. (Stednr. 190604, KUAS J.nr. 2003-2123-1349).

Nielsen, Malene Aagren 2015: ARV 96 Gunderup. Gunderup by, Årre sogn, Skast herred. Tidl. Ribe Amt. SB.nr. 190518-139. KUAS.J.nr:2015-7.24.02/ARV-0004. Beretning fra ARKVEST – Arkæologi Vestjylland.

Poulsen, Martin Egelund 2016: Beretning for HBV 1427 Rødding Nord II. Matr. nr. 427a Røddingby, Rødding sogn, Frøs herred, Vejen kommune, gl. Haderslev amt, Region Syddanmark. (Stednr. 200104-30. Kulturarvsstyrelsens j.nr. 2010-7.24.02/HBV-0008). Museet på Sønderkov.

Søvsø, Mette Højmark & Claus Feveile: Udgravningsberetning for ASR 1909 Nørlundvej, Hunderup by matr. 7c og 7d, Hunderup sogn, Ribe herred, Ribe amt. Stednummer 190204-75 (KUAS j.nr. 2003-2123-1495). Sydvestjyske Museer.

Summary

The ‘deep features’ of the Late Neolithic – Graves, boundary markers or ritual pits?

An unusual class of feature dating from the Late Neolithic Age in southwest Denmark are a group of interred grave-like pits with a depth of around 2m, but containing few or meagre finds. From the surface, the feature can appear as a clearly discernible long oval fill context with fire affected materials in the middle. However, it can also be difficult to separate from the subsoil layers and can resemble the remains of a tree root. The surface dimensions are generally around 2,5-3,5 x 1,5-2 m. The upper parts of a typical half-section resemble a funnel shape, which narrows furthermore at depth, here the shape is similar to a human length cut as if for a coffin. At its lowest point, the structure is flat bottomed and formed like a narrow triangle, with a typical dimension of 200 x 35-60 cm. No traces of cadaver or any type of find has as yet ever been recovered from the lower levels, but in some rare examples there are traces of decomposed vertical and radially cloven timber planks. A box or coffin like timber construction could well have been placed at the bottom.

On the rare occasions, that finds are recovered from deep features, they always come from the top levels in connection with the fire affected central parts of the surface layers. Amongst the charcoal and redburnt sand, there can be sherds from rough textured earthen vessels, which are often dated to the final phase of the Late Neolithic Age. The contents and their placement make it difficult to determine the function and meaning of these pits. If we are dealing with interred burial graves, then why are the bottom layers so meagre in finds? Could

it be a form of cultic pit, similar to the systematic trenches of the larger assembly sites? Or do they reflect a more profane function as animal traps or some form of production site feature? There is a general and well founded sense of confusion with regard to the interpretation of these uninformative types of features, which is why we continue to utilize the neutral term of ‘deep feature’ to describe them for the time-being.

By taking a closer look at the topographical placement of these ‘deep features’ within their local landscapes as well as their over-all geographical distribution, we can however narrow down the group of possible interpretations. By now, there are around 120 known ‘deep features’ and heretofore they have all been found on the sandy soils west of the young moraine areas of the southern parts of Jutland. At Nørregaard near Holsted, there is a combined excavated area of more than 10 hectares, within which there are 37 ‘deep features’ amongst settlements and graves from different periods. Here, they clearly constitute a course, which demarcates a pronounced highly visible point in the landscape. They are situated somewhat down the slope, either arranged singly or in pairs like pearls on a wavy string. A similar example is known of from Skovby Sydøst near Brande in central Jutland, where the ‘deep features’ also resemble lines in the landscape.

As such, this type of feature can be placed within a wider context, but as to whether these can constitute normative examples is extremely difficult to prove at this point in time, as many of the ‘deep features’ have e.g. come to light via small scale open-area excavations of little extent. The creation of rows in the landscape is reminiscent of the systematic trenches belonging to the Sarup

enclosure type structures of the Funnel beaker culture and these could be yet another undiscovered inland version of the assembly site type. However the ceramics and the C14 dates seem to indicate a late off-shoot, as the focal point for our dates lie within the final phases of the Funnel beaker culture and Single Grave culture. It cannot be ruled out, that these ‘deep features’ represent interred graves, which have a tendency to form courses and lines in the terrain. This interpretation is especially plausible, when the stone piled graves of the late phase Funnel beaker culture are taken into consideration. They have a distribution in North western Jutland, which clearly respects the distribution of ‘deep features’ to the South. As such the geographical distribution could reflect two varying burial customs in Jutland. Future analysis on these features must however show, if these ‘deep features’ really are burial graves or ritual activity in connection with assembly sites. A number of natural science analysis methods have been developed, that should be able to either confirm or refute the presence of the deceased placed within the grave-like lower levels. This could be the utilization of phosphate analysis and geochemistry, where the latter can reveal the presence of chalk from bone tissue and the so-called non-pollen palynomorphic analysis, which can confirm the presence of cadaver eating micro-organisms. The natural sciences can in this way open the way to a more certain interpretation of these ‘deep features’.

Martin Egelund Poulsen

mag.art
Museumsinspektør
Museet på Sønderkov
Sønderkovgårdvej 2, 6650 Brørup
mep@sonderskov.dk

Lars Grundvad

cand.mag
Museumsinspektør
Museet på Sønderkov
Sønderkovgårdvej 2, 6650 Brørup
lg@sonderskov.dk

Ribes nordlige bydel og befæstning i middelalderen

– de seneste arkæologiske undersøgelser
på Seminarievej

Af Michael Alrø Jensen

I 2014 blev der i forbindelse med renoveringen af Seminarievej foretaget en mindre arkæologisk undersøgelse i det middelalderlige Ribes nordlige bydel. Den middelalderlige voldgrav krydsede udgravningsfeltet, og der blev for første gang udtaget materiale fra den til naturvidenskabelig datering. Der kunne desuden iagttages spor af bebyggelse fra det 12. til det 14. århundrede med relation til smedning. Ved at sammenstille udgravningsresultaterne med de historiske efterretninger og tidligere undersøgelser vil artiklen belyse den nordlige bydels udvikling fra det 12. til det 16. århundrede. Denne har kun været behandlet i begrænset omfang i den arkæologiske litteratur, der hovedsageligt har fokuseret enten på det tidlige emporium på åens nordside eller den klassiske „hanseatiske“ middelalderby på åens sydside.

Indledning

Ribes topografi gennemgik en række markante forandringer med byens første industrialisering i 1840'erne. Omkring 1840 blev Plantagevej anlagt som den nye hovedvej mod nord i forlængelse af det middelalderlige gadeforløb Saltgade, og i 1843 blev den middelalderlige Nørreport revet ned. I løbet af de næste hundrede år voksede en moderne by med industrivirksomheder, institutioner og parcelhusudstyknings frem i haverne og på markerne i området mellem Ribe Å og Tved Å (Toftgaard 2010, s. 20-21). Det er velkendt, at det var i dette område det ældste Ribe lå,

før middelalderbyen opstod omkring domkirken på åens sydside. Det er mindre kendt, at området middelalderen igennem fortsat udgjorde et byrum, der fra det 14. århundrede blev kaldt suburbium – forstaden. Senest har en mindre arkæologisk undersøgelse i forbindelse med en gaderenovering på Seminarievej i 2014 givet ny viden om den nordlige bydel og den omkringliggende voldgrav.

Den nordlige bydel i renæssancen og tidlig moderne tid

Før anlæggelsen af den nye hovedvej var al færdsel til Ribe fra nord nødsaget til at passere det lange vadested, Langvedel.

Fig. 1.

Peder Ussing: Ribe Nørreport, olie på lærred, signeret og dateret 1844. Sydvestjyske Museers samling, M8174, 8178. Foto: Henrik Brinch Christiansen, Sydvestjyske Museer. Ribe Nørreport blev revet ned i 1843.

Området uden for Nørreport blev i tidlig moderne tid bl.a. anvendt til havebrug, hvilket har ødelagt en stor del af de øvre kulturlag fra middelalderen og vikingetiden.

Oil painting of the northern gate into Ribe, which was demolished in 1843. The area outside the gate was taken into use as gardens in the early modern period, which has destroyed most of the highest lying cultural deposits from the Middle and Viking Ages.

Dette strakte sig mere end 600 m fra den nuværende Ribe Plantage til omtrent hvor Nørremarksvej krydser Tved Å, hvis ældre navn var Langvedel Strøm. Vadestedet går muligvis tilbage til de ældste tider, men nævnes først i det 14. århundrede i sammenhæng med en bro (Kinch 1869, s. 506). Kendskabet til det middelalderlige Langvedel er meget begrænset og de arkæologiske spor få, men skriftlige efterretninger fra renæssancen og nyere tid giver et indblik i de til tider svære forhold for færdslen over de brede engarealer nord for Ribe, især i vinterhalvåret.

I 1573 blev der bygget en bro af egetræ for kørende, efter at man længe havde ladet sig nøjes med en gangbro kaldet Gravssogns Spang. Denne nybyggede bro, der oftest blev omtalt Nybro, blev renoveret i både 1601, 1633 og 1646. På begge sider af broen var der dæmninger, og i 1647 blev der anvendt 4000 læs sand til at forhøje dem (Kinch 1884, s. 568). Efterretninger fra det 16. og 17. århundrede viser, hvor vedlige-

holdelskrævende broforbindelsen var, så man må formode, at der igennem tiden har stået mange brokonstruktioner. I slutningen af det 18. århundrede var Langvedel igen meget nedslidt. Niels Lindberg, der var sognepræst i Jernved, beskrev i 1789 sine kvaler med Langvedel. Niels Lindberg var nødsaget til at sælge 70 tønder korn i Ribe, fordi han ikke havde plads på sit loft. Den 26. januar sendte han et bud til Ribe, om vadestedet kunne passeres, hvilket budet svarede, at det kunne. Dagen efter kørte han mod Ribe med 23 vogne, men da han nåede frem, så forholdene tvivlsomme ud. Han forsøgte sig derfor med 11 vogne, men da han nærmede sig Nybro nåede vandet ind i vognene og det blev ikke bedre på selve broen, hvis bolværk ikke kunne holde vandet ude. Efterfølgende måtte 14

tønder korn kasseres. I efteråret 1792 var der igen problemer, da 116 bøndervogne med forsyninger til to husareskadroner, der var indkvarteret i Ribe, måtte holde på åben mark i regn og storm i flere døgn, fordi vadestedet ikke kunne passeres (Stemann 1907, s. 172-175).

I 1802 begyndte en større renovering af vadestedet på foranledning af stiftamtmand W. J. A. Moltke. Den 12 meter brede vej blev opfyldt med sand og grus i en længde af 660 meter, og ved den sydlige ende ved den nyanlagte bro blev den mod vest sikret med et ca. 80 cm højt og 170 m langt stenbolværk. Langs den resterende del blev der anlagt grøfter og diger af græstørv. I alt blev der anvendt mere end 42.000 læs sand, grus, og græstørv. Renoveringen var så kærkommen,

at byens borgere rejste et mindesmærke for Moltke, som i dag ret umotiveret står ved Marskcenteret. Mindesmærket stod i mange år i Plantagen, der ligeledes på foranledning af Moltke blev plantet i 1802 (Stemann 1907, s. 177-179). Oprindeligt stod mindesmærket på sydsiden af Tved Å, hvilket fremgår af det ældste matrikelkort fra 1839 (fig. 2). Moltkes vej var bevaret indtil det nye årtusinde som Grønnestien (tidligere Grønne Vej), der blev fjernet ved anlæggelsen af Marskcenteret.

Ved forlængelsen af Nørremarksvej blev der i 1978 påtruffet et større antal kraftige egetræspæle på nordsiden af Tved Å (ASR 5M78D). Der blev udtaget dendrokronologiske prøver fra fire af pælene, men de kunne ikke dateres. Det er derved ikke muligt at afgøre, om de udgjorde resterne af Nybro fra 1573 eller en middelalderlig forgænger. Det forekommer imidlertid usandsynligt, at Ribe ikke senest fra det 12. århundrede skulle have haft en fast broforbindelse over Tved Å, der sandsynligvis udgjorde Ribes nordlige grænse igennem størstedelen af middelalderen.

Området umiddelbart syd for Nybro lå i renæssancen hen som de såkaldte Riber Tofter eller Toften, der blev anvendt til større markeder. Bebyggelsen bestod udelukkende af staldbygninger til oksehandlen med undtagelse af nogle enkelte huse (nævnt i 1557) mod vest ved S. Peders sognekirke (nævnt 1145), der stod frem til slutningen af det 17. århundrede. De mange stalde dannede flere gader på begge sider af Saltgade. Ved indkørsel til Saltgade sad Hånden, der markerede grænsen for stadsretten og politimyndigheden. Den bestod af en jernhånd, der var sømmet til et stykke tømmer under to kroner af jern (fig. 3). Senest i løbet af 18. århundrede blev hånden flyttet ind på Nørreport, hvorfra den kom til museumsudstillingen på Det Gamle Rådhus (Danmarks Kirker s. 837, Kinch 1884, s. 568-569). Det er usikkert, hvor indkørslen til Saltgade præcist lå, da navnet tilsyneladende også omfattede flere sidegader, bl.a. en gade mod S. Peders kirke og muligvis også en gade, der førte til Langvedel (Kinch 1869, s. 509). I 1537 blev det forbudt at købe en række varer, før de var nået over Møllebroen dvs. inden for Ydermøllestrømmen. Undtaget var træ, der måtte købes, når det kom ind i Saltgade (Kinch 1884, s. 690). Det tyder på, at Ribe beholdt

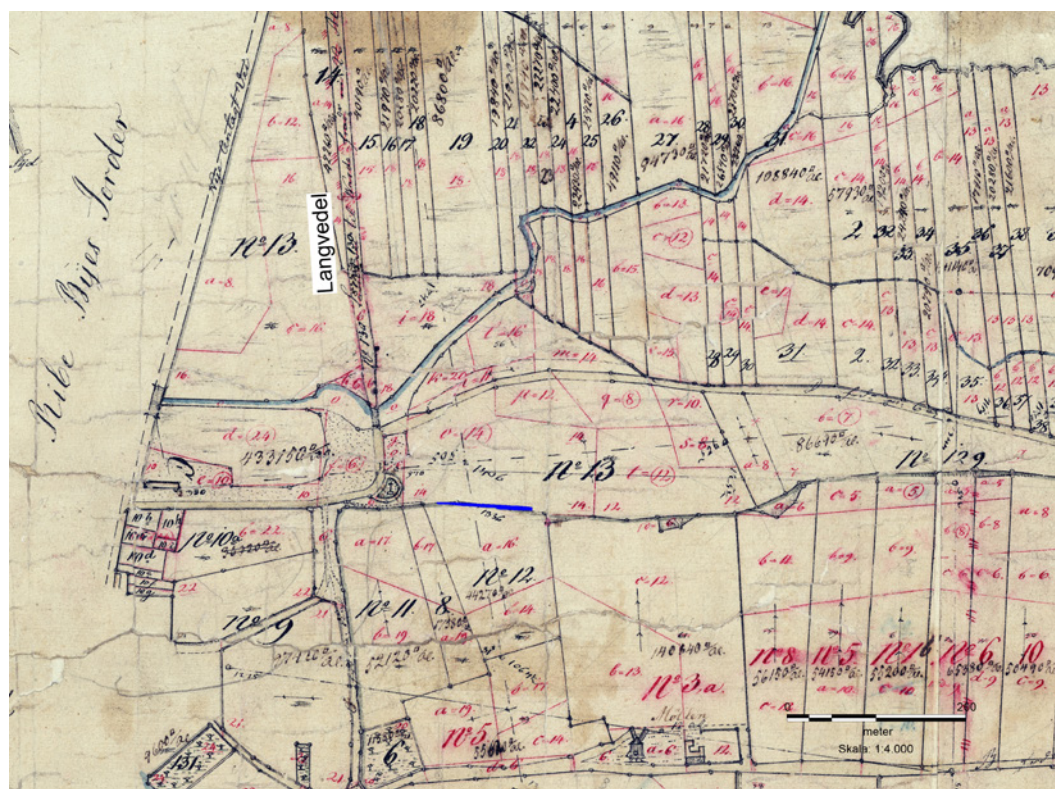

Fig. 2.

Udsnit af det ældste matrikelkort over Østermade og Ladegaards Jorder fra 1839. På kortet ses det lange vadested 'Langvedel', der muligvis siden de ældste tider havde fungeret som den nordlige passage til Ribe. På sydsiden af åen stod mindesmærket for stiftamtmand Moltke, der i 1802 forbedrede det gamle vadested. Længst mod vest ses den nye hovedvej, som blev anlagt i forlængelse af det middelalderlige gadeforløb Saltgade. Undersøgelsen på Seminarievej i 2014 er angivet med blå.

A section of the oldest land registry map showing the extent of Østermade and Ladegaard lands from 1839. The map clearly shows the long fording site 'Langvedel', which could possibly have functioned as the northern passage into Ribe from the very earliest times. On the southern shore of the river there was a monument erected for Prefect Moltke, who improved the old fording site considerably in 1802. Furthest to the West is the new main road, which was laid out as a continuation of the Medieval road Saltgade. The investigations carried out on Seminarievej in 2014 are highlighted in blue.

sin nordlige forstad i renæssancen, omend den stort set var ubeboet. Årsagen hertil var sandsynligvis oksehandlen, der var en af de vigtigste indtægtskilder for byens købmænd og årsagen til Kronens vigtigste indtægt fra Ribe. I anden halvdel af det 16. århundrede udgjorde byskatten til sammenligning kun en brøkdel af Kronens toldindtægter fra oksehandlen. Fra midten af det 17. århundrede blev de ripensiske købmænds rolle i oksehandlen stærkt begrænset (Degn 2010, s. 190; Netterstrøm 2010, s. 136; Mikkelsen 2010, s. 220). Det er nærliggende at se denne udvikling som den væsentligste årsag til, at den nordlige forstad endelig opgives og markeringen af politimyndigheden, hånden, flyttes ind til Nørreport.

Indtil 1547 lå der sydøst for Toften tæt ved Ribe Å en bebyggelse ved navn Gravsogn efter den tidligere sognekirke Hellig Gravs

Fig. 3.

I renæssancen sad symbolet på byens politimyndighed, hånden, stadig ved indkørslen til den nordlige forstad, som på denne tid var bebygget med stalde til brug for den vigtige oksehandel. Først i tidlig moderne tid blev hånden flyttet ind på Nørreport, hvorefter den endte i museumsudstillingen på Det Gamle Rådhus i Ribe: ASR 200x53. Foto: Sydvestjyske Museer.

During the Renaissance the symbolic signage of the municipal police force – a hand, still hung visibly demarcating the beginning of the northernmost suburbs, which were densely build-up with stables in connection with the rich and important oxen export trade, during this period. At the beginning of the modern period the hand was moved further in to the town's northern gate, Nørreport, after which it was ended up being accumulated into the museum exhibition in Ribe's Old town hall.

kirke, der nævnes første gang i midten af det 14. århundrede, men som sandsynligvis blev opført i det 12. århundrede. Tidligere havde bebyggelsen bestået af nogle få huse, men ifølge Ribe-borgerne var indbyggertallet vokset til en fjerdedel af Ribes. De skrev derfor til kongen for at få nedlagt bebyggelsen, da beboerne hverken betalte skat til Kongen eller til Ribe selvom de brugte byens enge. Indbyggerne var desuden løsagtige, hvorved man kunne frygte både brand og forræderi. Kongen gav Gravsogns

beboere to måneder til at flytte deres huse. Derefter måtte Ribes borgere ødelægge de tilbageblivende. Nogle bosatte sig i den sydligste del af Ribe, hvorfra den nuværende Gravsgade har sit navn. Gaden nævnes først efter 1548 og her undertiden som Gravsogn eller Ny Gravsogn (Kinch 1884, s. 45-46). I den sydøstligste del af forstaden lå Riberhus' ladegård og ladegårdsmarkerne, der efter reformationen havde overtaget det tidligere S. Nicolaj nonneklosters jord og bygninger. S. Nicolaj kirke er første gang nævnt o. 1170, hvor den allerede fungerede som både kloster- og sognekirke. S. Nicolaj sogn strakte sig i middelalderen langs nordsiden af Ribe Å indtil Nørreport. Kirken blev revet ned af Kirkebrækkerne i 1538, hvilket sandsynligvis også skete for Hellig Gravs kirke (Kinch 1884, s. 478; Danmarks Kirker s. 840-841).

Fig. 4.

Udsnit af Den Kgl. Generalvejkommisjons kort over Ribe By fra 1797. I 1537 blev det forbudt at handle en række varer, før de var kommet over Ydermøllestrømmen ('Graven'). Det var dog fortsat tilladt at handle tømmer, når det var kommet ind i Saltgade. I tidlig moderne tid strakte haverne sig over størstedelen af emporiets kerneområde.

Section of the Royal roads commission map of Ribe town from 1797. From 1537 it became unlawful to trade a number of different goods until they had passed over Ydermøllestrømmen - the Outer mill-run known as 'the ditch'. It was still legal to buy and sell timber, once it had passed into Saltgade. During the early modern period gardens stretched across the majority of the earlier emporiums central area.

Tidligere undersøgelser

Det 18. og 19. århundredes byhistorikere P. Terpager, P. N. Thorup og J. Kinch beskæftigede sig alle med den nordlige bydel, og førstnævnte mente endda, at det tidligste Ribe var opstået omkring S. Peders kirke. Især Kinch, der havde adgang til både Domkirkens og Ribe bys arkiv, mens de stadig lå samlet i byen, har præsteret en imponerende topografisk gennemgang af både middelalder- og renæssancebyen (Bind I og II). På trods af at han kun havde adgang til ganske få arkæologiske oplysninger, har hans rekonstruktion af byen vist sig ofte at være ganske præcis. En vigtig kilde til den nordlige bydels topografi er Ribe bys jordebog fra midten af det 15. århundrede, hvor en stor del af gadenettet dog er beskrevet i forhold til S. Jørgens Gården, hvis bygninger og kirkegård ligesom Hellig Gravs kirke endnu ikke er arkæologisk påvist (Nielsen 1979b, s. 33-34).

Der er i dag udført mere end 70 arkæologiske undersøgelser i området mellem Ribe og Tved Å, men mange af disse består af små udgravningsfelter, hvor en stor del af de arkæologiske observationer blev gjort i profilsiderne. En af de første egentlige arkæologiske undersøgelser nord for Ribe Å var Aino Kann Rasmussens fund af S. Nicolaj kloster i 1970 og 1972 (ASR 43M70, ASR 6M73). Da markedspladsen for første gang blev fundet i 1973 i Kunstmuseets kælder, konkluderede Mogens Bencard, at Ribe i det 12. århundrede bestod af to jævnbrydige bydele på hver sin side af åen (Bencard 1974, s. 26). I de følgende årtier var det dog markedspladsen, der naturligt blev det væsentligste fokus for de arkæologiske aktiviteter på åens nordside, mens undersøgelsen af middelalderbyen koncentrerede sig om de kraftige kulturlag på åens sydside.

Udgravningen ved Rosen Allé i 1989 (ASR 8) var den første udgravning af en større flade uden for de vikingetidige parceller. Udgravningen blev central for forståelsen af Ribe i det 8. og 9. århundrede, men den repræsenterede også et gennembrud i forhold til den middelalderlige bebyggelse, idet der for første gang blev påvist hele middelalderlige hustomter fra anden halvdel af det 12. århundrede eller starten af det 13. århundrede på nordsiden af åen. Allerede året efter blev der foretaget nye fladeudgravninger ved Seminarievej 4 og 8 (ASR 863), hvor der blev fundet to mindre middelalderlige huse placeret på 11 meter brede parceller afgrænset ved flere faser af grøfter og hegn. Husene og parcellerne blev på baggrund af et sparsomt genstandsmateriale dateret til perioden 1050-1150 (Feveile 2006 1.2, s. 197-201). Undersøgelsen indeholdt importkeramik af typerne Pingsdorf, Paffrath, Andenne og rød Rouen samt skår af glaseret rødgodskande, hvorfor man må regne med en bredere datering fra 1050 til 1300.

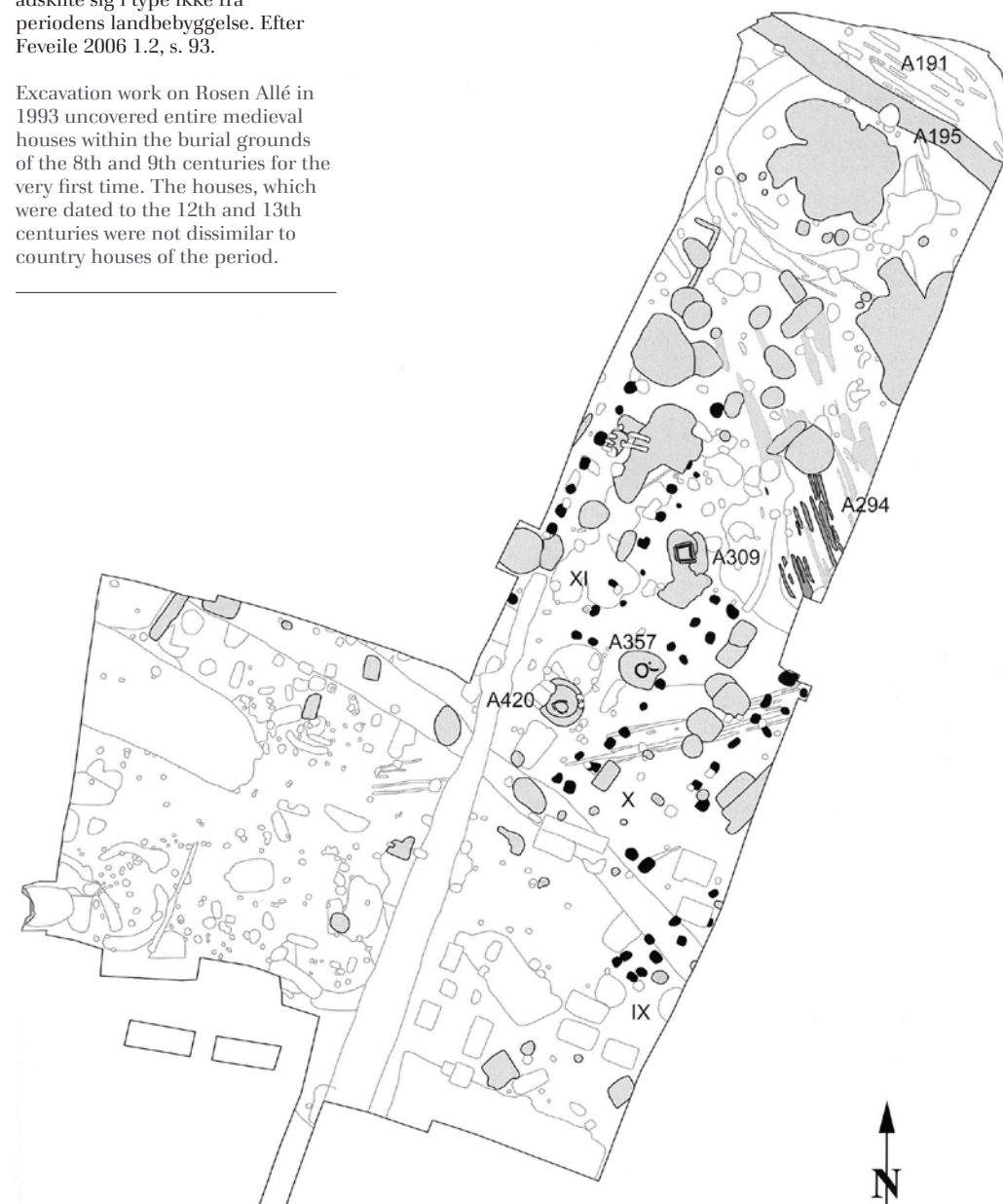
I 1990 blev også den første udgravning på Ribelund (ASR 926) udført, og her fandt man for første gang den middelalderlige voldgrav C. Voldgraven blev siden påvist i yderligere fem undersøgelser (ASR 937, ASR 994, ASR 1000, ASR 1030 og ASR 1171), og på baggrund af disse var det muligt at rekonstruere voldgravens forløb mellem Tved Å og Ribe Å. I to af undersøgelserne var det desuden muligt at påvise rester af en ca. 7,5 meter bred vold. Voldgraven måtte på baggrund af et sparsomt fundmateriale dateres til det 12. århundrede (Feveile 2006 1.1, s. 53-58).

Fokus for Claus Feveiles Ribe Studier er det ældste Ribe, men han beskriver den nordlige bydels udvikling i det 12. århundrede. På grund af de meget sparsomme

Fig. 5.

Udgravningen ved Rosen Allé i 1993 afdækkede for første gang hele middelalderlige huse inden for det 8. og 9. århundredes gravplads. Husene, der blev dateret til det 12. eller 13. århundrede, adskilte sig i type ikke fra periodens landbebyggelse. Efter Feveile 2006 1.2, s. 93.

Excavation work on Rosen Allé in 1993 uncovered entire medieval houses within the burial grounds of the 8th and 9th centuries for the very first time. The houses, which were dated to the 12th and 13th centuries were not dissimilar to country houses of the period.

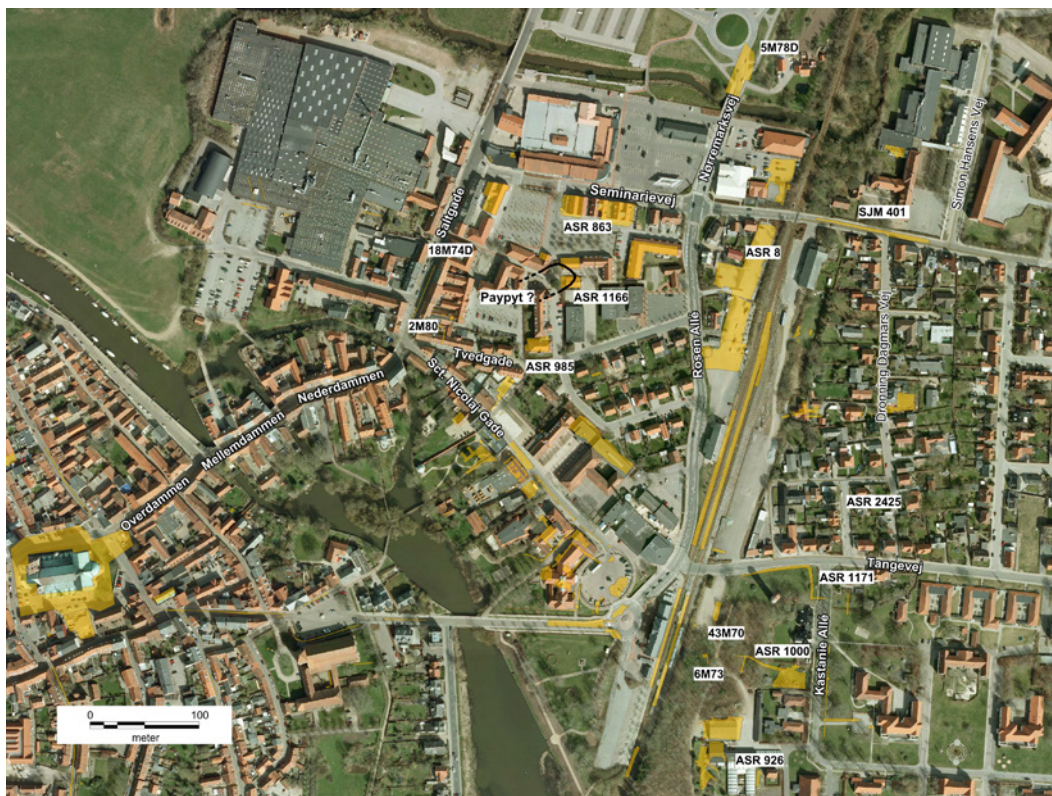

Fig. 6.

Arkæologiske undersøgelser på nordsiden af Ribe Å på baggrund af ortofoto 2011. Undersøgelsen på Seminarievej, SJM 401, lå i den nordøstligste udkant af middelalderbyen. Ved en mindre undersøgelse i 1996 (ASR 1166) fandt man det hidtil eneste sikre belæg for et naturligt vådområde, der kan være identiske med Paypyt (angivet med sort streg midt i billedet). I 1980'erne blev det antaget, at Paypyt var dannet ved en afgravning, der dækkede størstedelen af området mellem Saltgade, Seminarievej, Rosen Allé og Tvedgade. Afgravningen var muligvis sket i forbindelse med etableringen af dæmningen i anden halvdel af det 13. århundrede.

Archaeological investigations on the northside of the river Ribe Å shown on a background of an orthophoto 2011. The investigations on Seminarievej, SJM 401 lay on the northernmost edge of the medieval town. From a minor investigation in 1996 (ASR 1166) there is the only certain documentation of natural wetland area, which could be identical with Paypyt (indicated with a black line). During the 1980's it was supposed, that Paypyt was created as a result of earth removal from most of the area between Saltgade, Seminarievej, Rosen Allé and Tvedgade. This earth removal was possibly connected with the establishment of a dam during the second half of the 13th century.

arkæologiske spor fra anden halvdel af det 10. og det 11. århundrede mente Feveile, at markedspladsen og bebyggelsen på åens nordside ophørte med at eksistere, inden middelalderbyen opstod på åens sydside i sidste fjerdedel af det 11. århundrede (Feveile 2006 1.1, s. 52-53). Dermed måtte man forstå den middelalderlige bebyggelse nord for åen som en ekspansion af den sydlige bydel.

Den seneste samlede redegørelse for Ribes topografiske udvikling i middelalderen er Morten Søvsø's bidrag til Ribes Bys Historie fra 2010. Udgravningerne omkring domkirken fra 2008 til 2011 har påvist etableringen af et kristent centrum fra midten af det 9. århundrede, hvoromkring der opstod en bymæssig bebyggelse i anden halvdel af det 11. århundrede (Søvsø 2010a). Ved undersøgelserne i Sct. Nikolaj Gade i 2011 (ASR

2360) blev der påvist fortsat aktivitet på markedspladsens parceller i det 10. århundrede (Jensen 2013). Det tyder dermed på, at Ribe fra anden halvdel af det 11. århundrede bestod af en nord- og sydlig bydel.

Fænomenet Paypyt

Paypyt, der betyder 'padde-pyt', er første gang nævnt i Ribe bys jordebog. Dets præcise placering og udstrækning er usikker, udover at den lå øst for grundene på Saltgades østside og nord for et gadeforløb, der sandsynligvis var identisk med Tvedgade, og som i det 16. århundrede blev benævnt Paypytgade (Nielsen 1979a, s. 54).

I forbindelsen med opførelsen af en ny sparekasse i Saltgade blev der i 1974 udført en

i 1977 og igen i 1978 i forbindelse med et nyt byggeri nord og øst for sparekassen. Resultatet af sidstnævnte undersøgelse blev tolket således, at Paypyt var et resultat af et afsnøret mæanderslyng på Tved Å, der forløb øst for Saltgade og nord for Tvedgade (Nørberg 1979, s. 60).

I 1980 skulle der igen bygges på Saltgades østside ca. 25 m nord for Tvedgade (ASR 20M80). Store dele af undersøgelsesområdet var igen optaget af et kraftigt kulturlag, der overlejrede dyndlignende lag. Under det formodede Paypyt-dynd fremkom imidlertid fire tøndebrønde. En af brønde blev dendrokronologisk dateret til efter 1272, mens det øvrige genstandsmateriale tydede på en samlet datering af brønde til første halvdel af det 14. århundrede. Dermed måtte Paypyt være dannet ved en afgravning. En boreprøve foretaget i 1981 i forbindelse med Projekt Middelalderbyen indikerede endvidere, at Paypyt strakte sig helt til Lægehuset på Tvedgade 21 (Jensen 1982). Den antikvariske indsats i området mellem Saltgade, Tvedgade og Seminarievej tog derfor i de følgende år udgangspunkt i den antagelse, at størstedelen af området var afgravet i middelalderen (Feveile 2006 1.1, s. 19).

Igennem 1990'erne blev det fortsat sværere at opretholde afgravningsteorien. Foruden de tidligere nævnte udgravninger ved Seminarievej var der ved udgravningen af Tvedgade 13-17 (ASR 985) i 1992 ingen Paypyt, men i stedet højtliggende undergrundssand og et hus af Hedebytypen fra det 8. eller 9. århundrede samt bebyggelsespor fra høj- og senmiddelalder. Ved en mindre undersøgelse ca. 50 m længere mod nord (ASR 1166) blev kanten af et naturligt vandhul endelig påvist i 1996 (Feveile 2006 1.2, s. 257-262, 331-333). Vandhullet, der strakte sig i sydvestlig retning, er fortsat

arkæologisk undersøgelse bestående af 9 mindre felter (ASR 18M74D), der påviste to meter tykke middelalderlige kulturlag og bebyggelse på gadens østside. Bagerst på grunden lå ligeledes et to meter tykt, men ensartet og vådt kulturlag. Laget overlejrede mulige vandafsatte lag af ler, sand og tørv, der blev tolket som Paypyt (Bencard 1975, s. 38-39). Dette blev senere underbygget af geotekniske boreprøver foretaget

den eneste sikre påvisning af et vådområde, der kan være identisk med Paypyt.

En afklaring af Paypyts udstrækning og dannelse kræver nye undersøgelser i området mellem Tvedgade og Saltgade. Observationerne fra 1970'erne og starten af 1980'erne blev gjort i små udgravningsfelter i et område med kompliceret stratigrafi. Det er sandsynligvis i dette område, at kulturlagene fra vikingetiden og middelalderen går over i et kraftigt, strukturløst „muld“-lag. Dette afspejler både koncentrationen af den vikingetidige og middelalderlige aktivitet, men det er også et resultat af den forskelligartede udnyttelse af området i nyere tid. Den sydøstlige del af Saltgade og den nordvestlige del af Tvedgade har været kontinuerligt bebygget, hvorimod en stor del af det øvrige område i det 18. og 19. århundrede lå hen som marker og haver. Særligt i forbindelse med havebrug synes der at være sket en omfattende

jordbearbejdning i form af kulegravninger, der ved undersøgelserne i Sct. Nikolaj Gade viste sig at have ødelagt den øverste meter af de mere end to meter tykke kulturlag på markedspladsens parceller (Jensen 2013).

Den arkæologiske undersøgelse på Seminarievej

Esbjerg Forsyning A/S (nu Din Forsyning A/S) udførte i sommeren 2014 en regnvandsseparering af kloakken på østlige del af Seminarievej indtil jernbanen. Projektet udgjorde en væsentlig opgradering af den eksisterende kloakledning, hvorved det nye ledningstrace optog hele kørebanens bredde. Den middelalderlige voldgrav C blev i 1992 påvist ved Seminarievej 20 i et smalt fjernevarmetrace (ASR 1030). Ved samme undersøgelse blev der fundet en brandpletgrav med indhold af et karolingisk sværdskedebeslag fra det 8.

eller 9. århundrede. Museet valgte derfor at foretage en arkæologisk undersøgelse (SJM 401) af traceet fra Simon Hansens Vej til jernbaneovergangen med det formål at forsøge at kulstof-14 datere voldgraven og finde yderligere begravelser.

Da der kun er kendskab til mindre og strukturløse kulturlag i denne del af det middelalderlige Ribe, blev der foretaget en afgravning indtil toppen af undergrundssandet. Derved blev den oprindelige terrænoverflade, der var stedvist bevaret, også fjernet. Dette var nødvendigt, da det ikke var muligt at udføre maskinafgravningen ad flere omgange. En stor del af feltet var forstyrret af ledningstraceer, men langs den nordlige feltgrænse var fladen i det store hele uforstyrret. Pga. en højtliggende naturgasledning langs den sydlige feltgrænse var det mod vest ikke muligt at blotlægge fladen i hele traceets bredde. Udgravningsfeltet udgjorde 2100

m². Undersøgelsen blev udført i september måned af arkæolog Maria Knudsen og museumsinspektør Michael Alrø Jensen med deltagelse af museumsinspektører Morten Søvsø og Bente Grundvad. Entreprisen blev udført af Henning Have A/S.

Voldgraven blev undersøgt ved et mindre, håndgravet snit i voldgravens inderside, hvorfra jorden blev taget fra til soldning relateret til tre mekaniske lag indtil en meter under den afdækkede flade. Afslutningsvis blev der anlagt et maskingravet snit igennem voldgraven. Voldgravens fyld var meget løs, og profilsiderne kævede gentagne gange, hvorved voldgravens bund kun blev registreret i et mindre snit. Den nordlige profilvæg blev opmålt i 1:50. Fire floteringsprøver og en dyreknogle blev udtaget fra voldgraven og de nærliggende kontekster med henblik på kulstof-14 datering. Heraf blev der foretaget to kulstof-14 dateringer.

Det oprindelige landskab

Seminarievej ligger i dag ca. 4,5 m o. DNN mellem Simon Hansens Vej og Seminarievej 18, hvorfra terrænet stiger mod jernbanen. Den moderne belægning og vejopbygning var 50 til 90 cm tyk, og i den vestligste del af feltet lå der under den et op til 70 cm tykt opfyldslag, der sandsynligvis var påført ved jernbanens etablering.

Undergrundsniveaet lå 3,5 m o. DNN ved Simon Hansens Vej, hvorfra det faldt jævnt til 2,65 m ved den vestlige feltgrænse. Det oprindelige terræn var flere steder bevaret i form af en intakt podsolprofil, der bestod af et 15 til 20 cm tykt muldlag efterfulgt af et ca. 10 cm tykt blegsandslag og derefter undergrundssand. Der var ikke bevaret en intakt landskabsoverflade i den østligste del af feltet, men kun den øvre og mørkere

Fig. 7.

Kloakrenoveringen på Seminarievej udgjorde en væsentlig opgradering af den eksisterende kloakledning, hvorfor museet valgte at foretage en arkæologisk undersøgelse af traceet inden for middelalderbyen.

Sewerage pipe renovations along Seminarievej were part of an extensive upgrading of the existing sewerage system, which is why the museum chose to carry out archaeological investigations of the trench within the boundaries of the medieval town.

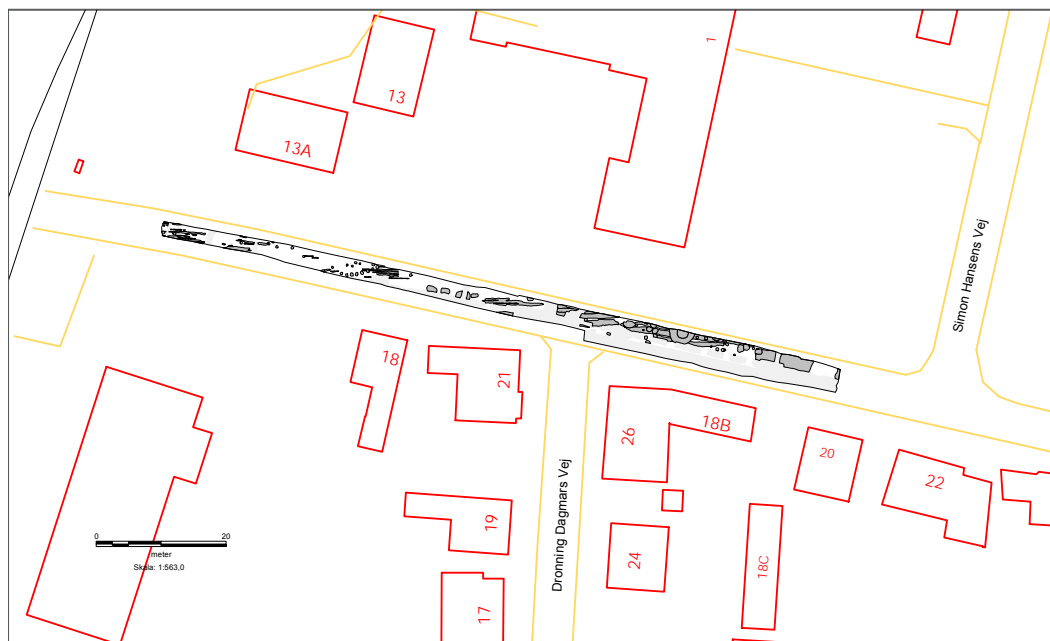

Fig. 8.

Udgravningsfeltet. I feltets østligste del lå den middelalderlige voldgrav C.

The excavation site. The medieval town moat C lay within the eastern part of the site.

farvede del af undergrundssandet. Dermed må den oprindelige landskabsoverflade have ligget o. kote 3,8 ved Simon Hansens Vej, hvorfra det faldt til ca. 3 m ved den vestlige feltgrænse. Det oprindelige landskab faldt fortsat i vestlig retning mod vadestedet, for ved udgravningen på Rosen Allé lå undergrundens top 2,15 m o. DNN ud for Seminarievej. Ved de førnævnte undersøgelser i Skt. Nicolaj Gade blev det påvist, at markedspladsen strakte sig ud i områder, der lå under kote 2,5 m (Alrø Jensen 2013 s. 15) Grænsen for, hvor det i vikingetiden og tidlig middelalder var

hensigtsmæssigt at bygge, lå nok omkring 2 m. Fra Seminarievej steg det oprindelige landskab sandsynligvis jævnt i sydlig retning, indtil det nåede sit højeste punkt 6 m o. DNN i området mellem Linde Allé, Tangevej og Kastanie Allé, hvorfra det igen faldt mod Ribe Å. Voldgrav C blev dermed anlagt igennem et af det middelalderlige Ribes højst beliggende områder, og på Kastanie Allé lå voldgravens bund da også 2,87 m o. DNN (Feveile 2006 1.2 s. 339). Der kan dermed umuligt være ført vand igennem voldgraven ved en opstemning.

Den ældste bebyggelse – det 12. århundrede?

Den stratigrafisk ældste aktivitet i undersøgelsen bestod af en række nordvest/sydøst orienterede grøfter i den østligste del af feltet (se fig. 10). Ud over en smule slagge indeholdt grøfterne udelukkende skår af kuglepote. Den yngste af grøfterne (A2)

Fig. 9.

Udgravningsfeltet set mod vest. I forgrunden ses den ni meter brede voldgrav C.

The excavation area seen towards the West. In the foreground the nine meter wide moat can be clearly distinguished.

var længst mod øst skåret af to gruber, der indeholdt en del slagge samt større plamager af trækul. Slaggen bestod af større stykker jernslagge og enkelte stykker af essesten. Der blev udtaget en floteringsprøve (P1) fra en af gruberne, hvorfra en forkullet 1-årig kvist af egetræ blev udvalgt til kulstof-14 datering. Prøven havde et bredt dateringsinterval fra midten af det 11. århundrede til begyndelsen af det 13. århundrede (fig. 12).

Voldgrav C

Voldgraven (A1) blev erkendt som en ni meter bred nedgravning med en lys gråbrun sandet fyld. Det oprindelige terræn var ikke bevaret i området omkring voldgraven, der blev skåret af ledningstraceer i den sydlige del af feltet og i den nordlige feltkant. På voldgravens bund, der lå 1,6 m o. DNN, var der dannet et ca. 10 cm tykt heterogent, mørkt sandlag med indhold af trækul (se

fig. 13). Laget tilhørte voldgravens funktionstid, og der blev udtaget en floteringsprøve (P2) med henblik på kulstof-14 datering. Prøven indeholdt en enkelt forkullet rugkerne, der med to standardafvigelser blev dateret til perioden 1190 – 1270. Det nederste lag var overlejret af et ca. 1 m tykt lag af brungul, alblandet sand. Floteringsprøven fra dette lag indeholdt ikke egnet materiale til kulstof-14 datering. I den øverste meter af voldgravens fyld lå flere horisonter af lyst gråbrunt eller gulbrunt sand med mange sekundære udfældninger.

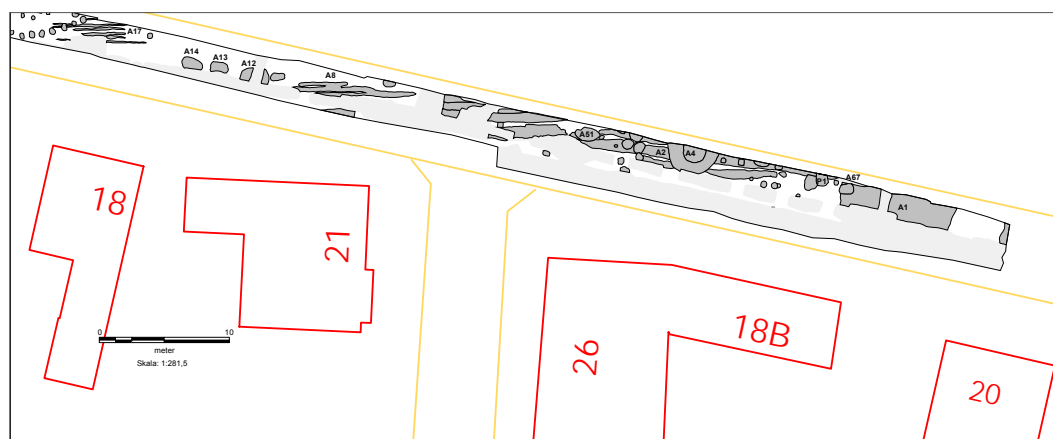

Fig. 10.

Den østlige del af udgravningsfeltet.

The eastern part of the excavation area.

Fig. 11.

Udgravningssituationen.

Scene from the excavation.

Voldgraven havde været tør i dette område, da bunden lå væsentligt over grundvandsniveauet. Voldgravens kanter havde da heller ingen tegn på vanderosion, ligesom bundlagets komposition ikke tydede på, at det skulle være aflejret under våde forhold.

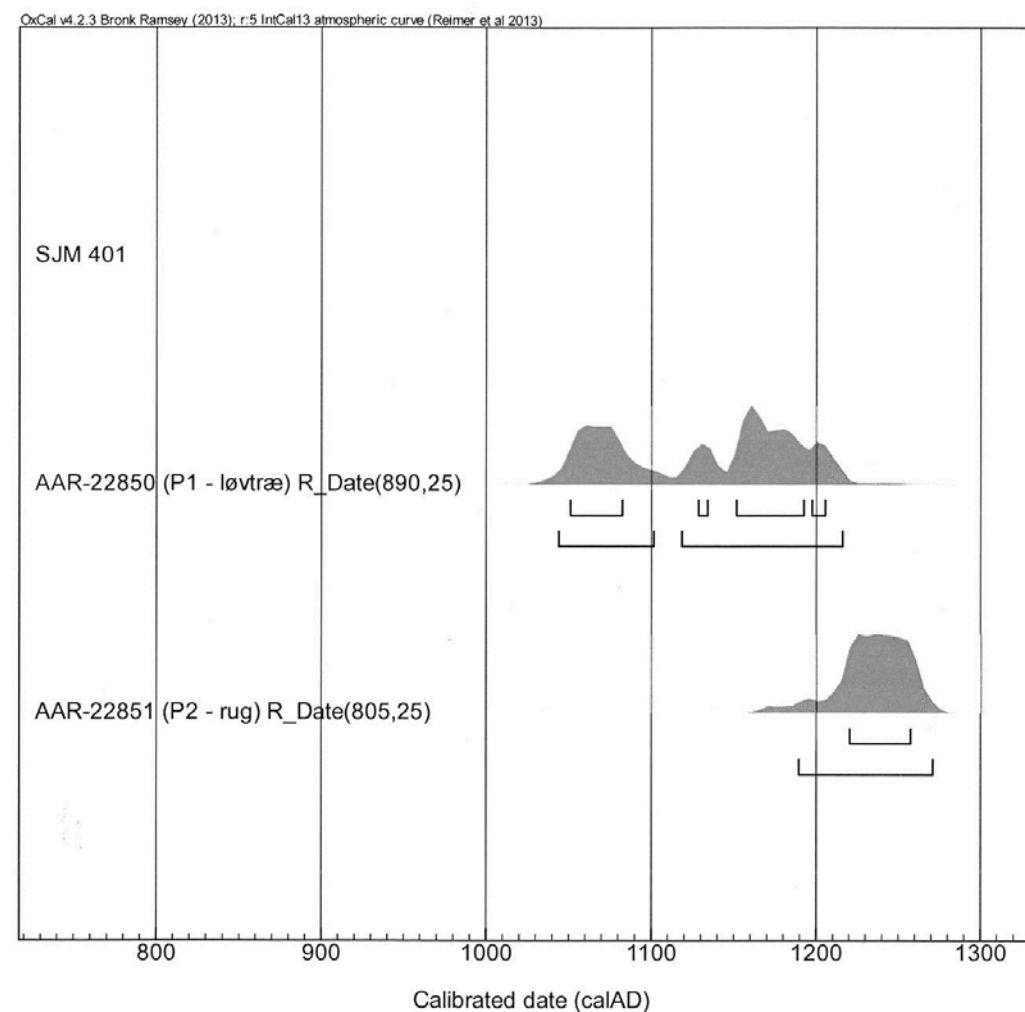
Alle genstandsfund blev gjort i de øvre opfyldslag. Ved profilafrensningen blev der fundet et skår af rød Rouen (x22), og fra den nederste af de mekaniske opsamlinger kom der foruden 39 skår af gråvare, et skår af flamsk keramik og et enkelt glaseret skår af stegepande, foruden en opak gul

perle og et stykke basalt. Der blev desuden fundet fragmenter af en tand fra tamkvæg eller kronhjort. Tandens blev udvalgt til kulstof-14 datering, men en datering var ikke mulig. De øverste opsamlinger i snittet indeholdt, foruden skår af gråvare, et enkelt skår af Paffrath. Opsamlinger indeholdt desuden en del slagge og essesten (bl.a. et stykke essesten med blæsehul) foruden flere fragmenter af digler. De to øverste opsamlinger var sandsynligvis blevet sammenblandet med fund fra den yngre grube A67, som ikke indledningsvis blev erkendt

Fig. 12.

Resultaterne af de kalibrerede kulstof-14 dateringer.

The results of the calibrated C-14 dates

i fladen. I gruben blev der ligeledes fundet gråvare og slagge, og der blev udtaget en floteringsprøve. Denne indeholdt dog ikke materiale egnet til kulstof-14 datering.

En notits i Ribes udvidede stadsret fra det 15. århundrede nævner at „Efftær guths aaer MCCI (1201) tha begyndæ Wy ath muræ om stathæn“ (Bencard 1979 s. 42). Kulstof-14 dateringen sandsynliggør, at notitsen er korrekt, og at voldgrav C var en del af den omtalte befæstning, som man endnu mere end 200 år senere havde i erindring. Fundsammensætningen i opfyldslagene tydede på, at voldgrav C allerede blev opfyldt i løbet af det 13. århundrede.

Vejforløb

Der blev observeret flere serier af hjulspor i undersøgelsen (se fig. 10). En nordøst/sydvestorienteret serie af hjulspor (A17) krydsede feltet ud for Seminarievej 18. Sporafstande syntes at være 1 – 1,2 meter. Hjulsporenes fyld bestod af lyst, gråbrunt

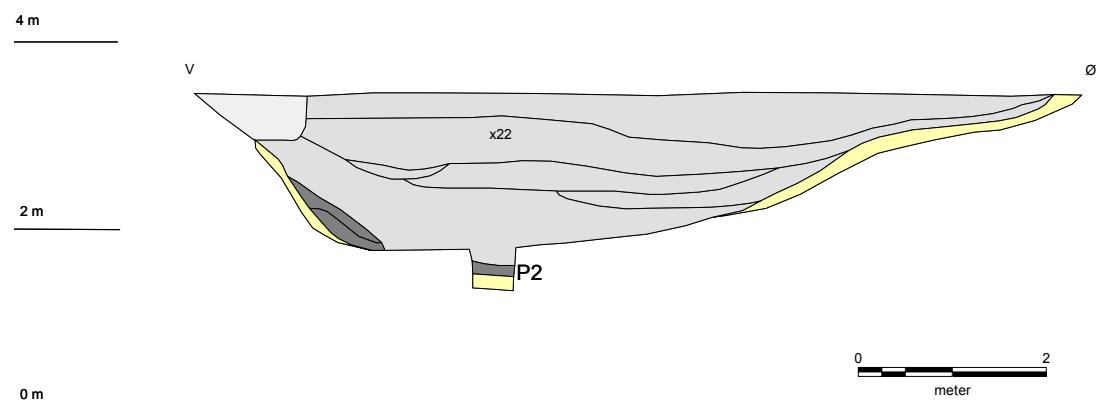
sand med indhold af småsten og tegl og med enkelte fund af keramikskår i form af gråvare, Pingsdorf og glaseret rødgodskande. Det sparsomme genstandsmateriale tydede på, at dette vejforløb som minimum havde fungeret i det 13. århundrede.

En anden serie af tilnærmelsesvis øst/vest orienterede hjulspor kunne følges over en

Fig. 13.

Profil af voldgraven, der var anlagt som en tør grav. Lag, der var dannet i voldgravens funktionstid, er angivet med mørkegrå. Fra voldgravens bund blev der udtaget en floteringsprøve (P2), hvorfra en forkullet rugkerne blev kulstof-14 dateret. Voldgravens sandede opfyldslag er angivet med lysegrå.

A half-section of the moat, that was originally established as a dry moat. Layers deposited during the life-time of the moat are highlighted in dark grey. A floatation sample (P2) was taken from the bottom of the moat, from which a rye kernel was C-14 dated. The sandy backfill of the moat are highlighted in light grey.

strækning af ca. 16,5 m i den vestligste del af udgravningsfeltet. De to dybeste spor lå med en indbyrdes afstand på ca. 1,2 m. Sporene indeholdt en del tegl, men ellers ingen fund. Vejforløbet var sammenfaldende med et markskel på det ældste matrikelkort, hvorfor det er muligt, at det skal dateres til nyere tid.

Den yngste bebyggelse – det 13. og 14. århundrede

Ud over de tidligere nævnte lå der cirka et dusin gruber i udgravningsfeltet. Ud for Seminarievej 21 lå en række af tre større gruber (A12, A13 og A14), der i kraft af deres fundsammensætning blev dateret til det 13. århundrede. A12 indeholdt foruden keramikskår af gråvare to stykker af grøn Rouen og et muligt skår af grøn glaseret engelsk kande. A14 indeholdt foruden keramikskår af gråvare et enkelt skår af glaseret kande samt et pibellersdekoreret kandeskår. Gruben A13 indeholdt foruden gråvare et enkelt skår af glaseret kande samt jernslagge.

En anden gruppe af gruber skar de ældste grøfter ud for Seminarievej 26. To af disse indeholdt fragmenter af tegl og skår af kuglepote. En anden indeholdt et enkelt pibellersdekoreret, rødt kandeskår. De fleste fund kom fra A51, der indeholdt enkelte skår af udviklet kuglepote med drejeriller, to skår af glaseret kande samt et enkelt skår af importkeramik af enten grøn Rouen eller engelsk type. På baggrund af fundsammensætningen synes det sandsynligt, at sidstnævnte grube skal dateres til anden halvdel af 13. århundrede eller det 14. århundrede.

Ud for Seminarievej 21 lå en yngre serie af grøfter (A8) med samme orientering

som det tidligere nævnte vejforløb A17 (se fig. 10). Disse var sandsynligvis sammenhørende med en række dybere grøfter med lagdelt fyld umiddelbart øst herfor. Sidstnævnte indeholdt keramikskår af udviklet kuglepote med drejeriller og et enkelt skår af glaseret rødgodskande, hvilket tyder på, at grøfterne fungerede i slutningen af det 13. århundrede eller i det 14. århundrede. De ældste grøfter blev skåret af en brønd (A4), der ikke var mulig at undersøge til bunds. I brøndens primære fyld blev der foruden to skår af kuglepote fundet en hank af gråbrændt kande, et skår af glaseret kande samt et lyst, fuldt udviklet stentøjsskår fra en stob. Brønden blev på denne baggrund dateret til midten af det 14. århundrede.

Der blev ikke påvist sikre spor af huskonstruktioner i undersøgelsen. En række af fire stolpehuller var gravet ned i grøft A1, men det var ikke muligt at afgøre, i hvilken type konstruktion de indgik. Der blev ikke gjort daterende fund i stolpehullerne. En anden række af stolpehuller, der formodentlig udgjorde en hegnskonstruktion, skar vejforløb A17. Der blev heller ikke i disse stolpehuller gjort fund. Enkelte af de øvrige stolpehuller i udgravningen indeholdt skår af gråvare, slagge samt et enkelt skår af glaseret kande, hvilket afspejlede undersøgelsens generelle fundbillede. Der blev i undersøgelsen ikke gjort fund, der med sikkerhed kan dateres til senmiddelalder, renæssance eller nyere tid.

Fundsammensætningen tydede på, at området var bebygget til og med det 14. århundrede, men at bebyggelsen ikke havde en tæt karakter. Koncentrationen af bebyggelsessporene var lavere, end hvad tilfældet kan være i landsbyerne omkring Ribe. Fundmængden var imidlertid større end normalt for middelalderlig landbebyggelse (i alt 308 genstande indenfor 2100 m²), ligesom fund-

sammensætningen tydede på et urbant miljø, idet andelen af importkeramik udgjorde 4,5 % af den samlede mængde keramik.

Delkonklusion

Kulstof-14 dateringen af voldgravens bundlag sandsynliggjorde, at voldgraven blev anlagt i begyndelsen af det 13. århundrede, mens fundsammensætningen fra opfyldslagene tydede på, at den blev tildækket i samme århundrede. Der var bebyggelse med relation til smedning på stedet før voldgravens etablering. En grube med smedeaffald tæt ved voldgravens inderside, hvor den tilhørende vold må have ligget, blev kulstof-14 dateret. Dateringsintervallet var bredt, men det er mest sandsynligt, at den skal dateres til enten anden halvdel af det 11. århundrede eller anden halvdel af det 12. århundrede. Der blev også gjort en del fund af slagge i de yngre faser fordelt over en stor del af udgravningsfeltet. Det er derved muligt, at smedeaktiviteterne ikke kun fandt sted i den ældste fase, men at det var en gennemgående aktivitet for hele bebyggelsen. De øvrige bebyggelsesspor bestod af stolpehuller, gruber og en enkelt brønd. Dertil kom flere vejforløb i form af hjulspor.

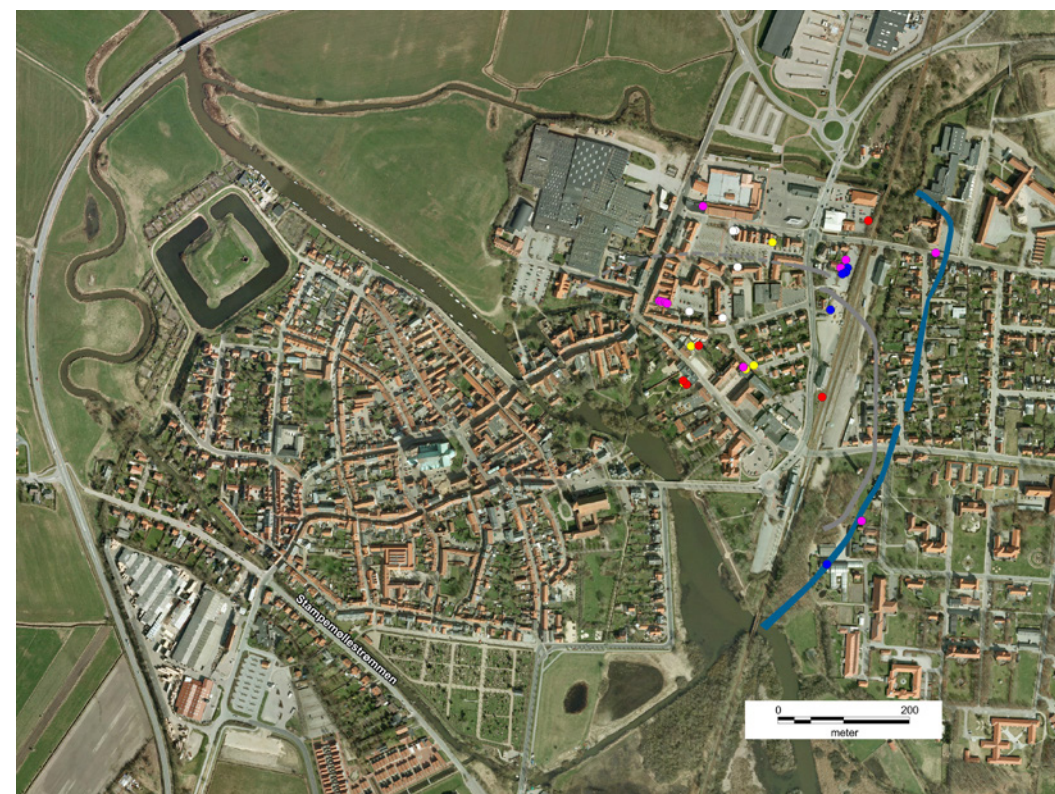
Ribes nordlige bydel i det 12. århundrede

Kendskabet til den nordlige bydels middelalderlige topografi er endnu meget begrænset. Som tidligere nævnt er der kun foretaget få undersøgelser af større flader i bydelen, og der eksisterer en række uafklarede spørgsmål i forhold til oprindelige landskabsudformning og udvikling, herunder senere perioders udnyttelse af området. Der skal dog være sket betyde-

lige landskabsændringer for at fjerne de brøndkonstruktioner, som var en del af bebyggelserne. Desuden udgør brøndene sluttede konstruktioner, der ofte er daterbare i modsætning til enkeltvis stolpehuller, der er svært forståelige i små felter. På nuværende tidspunkt er brøndene den bedste og mest retvisende indikator for den middelalderlige bebyggelsesudstrækning og udvikling velvidende, at deres datering kompliceres af, at de i nogle tilfælde kan have en meget lang funktionstid, og at de kan være konstrueret af genbrugstømmer eller tønder, der i sig selv har haft en lang funktionstid.

Figur 14 viser placeringen af alle brønde fundet på den nordlige side af åen. Med gul ses de ældste brønde dateret til det 8. og 9. århundrede. Med undtagelse af én lå de alle inden for afgrænsningen af markedspladsen og den vikingetidige by i form af bygrøft A og voldgrav B. Ingen brønde er endnu blevet dateret til det 10. og 11. århundrede, ligesom der endnu ikke er fundet bebyggelse, som med sikkerhed kan dateres til det 11. århundrede. Det er imidlertid for tidligt at konkludere, at området i denne periode var ubebygget. Det 11. århundredes hus- og genstandstypologier adskiller sig ikke væsentligt fra det 12. århundrede, og antallet af middelalderlige huskonstruktioner er desuden sparsomt. Flere fund af mønter fra det 11. århundrede i og inden for voldgrav B indikerer en eller anden form for aktivitet i perioden. Det er afgørende, at man ved fremtidige undersøgelser i højere grad forsøger at kulstof-14 datere husene.

Fem brønde (angivet med blå) er dateret til anden halvdel af det 12. århundrede. Med undtagelse af én lå de alle uden for bygrøft A og voldgrav B. En af brøndene, der i 2007 blev dendrokronologisk gendateret til 1165 (Daly 2007, s. 169), lå under den middel-

alderlige voldgrav C. Det er oplagt at tolke brøndene fra anden halvdel af det 12. århundrede som et udtryk for, at byen i denne periode blev udvidet betydeligt. Dette stemmer vel overens med det indtryk, at Ribe i 12. århundrede gennemgik en opblomstring. På sydsiden af åen var århundredet karakteriseret ved en kraftig kulturtilvækst med et højt indhold af importkeramik. Ved udgravningen på Lindegården indeholdt lagene fra det 12. århundrede mindst 20 % importkeramik fra primært Rhin-området samt det nederlandske og nordfranske område. Det er også i dette århundrede, at tilsyneladende hele gadenettet i den sydlige bydel blev belagt med plankeveje af egetræ (Søvsø 2010b, s. 46).

Fig. 14.

Udbredelsen af alle registrerede brønde på nordsiden af åen (gul: 8. – 9. årh., blå: 12. årh., lilla: 13. – 14. årh., rød: 16.- 17. årh., hvid: udateret) på baggrund af ortofoto 2011. Den vikingetidige voldgrav B er angivet med grå og den middelalderlige voldgrav C med blå.

The distribution of all registered wells on the northside of the river (yellow: 8-9th century, Blue: 12th century, lilac: 13-14th century, red: 16-17th century, white: undated) shown on a background of an orthophoto 2011. The Viking age moat B is shown in grey, whilst the medieval moat C is drawn in blue.

Gadenettet på nordsiden af åen er stort set ukendt. Et gennemgående vejforløb må have forbundet Langvedel med vade-stedet over Ribe Å, som lå i forlængelse af Badstuegade. Ved undersøgelserne i Sct. Nicolaj Gade blev der fundet en middelalderlig hulvej, der forløb fra vade stedet og nord om den 6000 m² store borg, der i tidlig middelalder lå under den nuværende Odins Plads, og hvoraf kun voldgraven (voldgrav D) er bevaret. Fra det gennemgående vejforløb var der sandsynligvis forbindelse ud af byen mod øst omtrent hvor Tangevej i dag ligger. Da der i 2011 skulle etableres fjernvarme i Tangekvarteret (ASR 2425), krydsede ledningstraceerne flere steder voldgrav C, og på Linde Allé var der ca. 30 m nord for Tangevej en åbning i voldgraven. Derudover må der som minimum have været forbindelse fra hovedstrøget til S. Peder kirke, Hellig Gravs kirke og S. Nikolaj kirke, der sandsynligvis alle blev grundlagt i det 12. århundrede. På Rosen Allé lå husene orienteret med nordgavlen mod et NV/SØ orienteret vejforløb. Husene adskilte sig ikke fra periodens landbebyggelse i konstruktion eller størrelse, hvorfor den nordlige bydel efter alt at dømme ikke var en tæt bebyggelse. Den nord- og sydlige bydel bør derfor ikke opfattes som ligeværdige i den henseende. Dette gjorde den nordlige bydel til et velvalgt sted for håndværk som eksempelvis smedning.

Befæstningen fra 1201

Befæstningen af Ribe i 1201 markerede kulminationen af det middelalderlige Ribe under Valdemarstiden. Ved at forbinde de naturlige vandløb med voldgrave blev henholdsvis 35 ha og 45 ha indesluttet på nord- og sydsiden af Ribe Å. Den sydlige bydel blev omsluttet ved anlæggelsen af en mere end 1 km lang voldgrav, der i dag er

delvist bevaret som Stampemøllestrømmen (se fig. 14). Stampemøllestrømmen er ikke arkæologisk dateret, men dens østlige afslutning er præcist sammenfaldende med voldgrav C, hvorfor det synes sandsynligt, at de tilhører den samme befæstning. Det var langt fra hele det indesluttede område, som var bebygget. De lave engområder mod vest var ikke velegnede til bebyggelse, og før 1200 lå Ribes vestlige afgrænsning sandsynligvis mellem nuværende Sct. Laurentii Gade og Kongensgade. I de efterfølgende århundreder udvides bebyggelsen mod vest (Post 2011, s. 52-54). Den østlige del af befæstningen gik derimod tæt ind på de bebyggede områder, som det fremgår af undersøgelsen på Seminarievej samt ved Ribelund III (ASR 1171), hvor den skærer sig igennem den ældste del af Sct. Nicolajs kirkegård (Feveile 2006 1.2, s. 341). Befæstningens etablering skal måske ses i forbindelse med, at Valdemar Sejrs (1202-1241) i 1202 gav byens borgere flere privilegier. Under alle omstændigheder anså han Ribe som en af rigets hovedbyer (Netterstrøm 2010, s. 153).

Suburbium

I anden halvdel af det 13. århundrede skete der en koncentreret bebyggelse på sydsiden af åen i sammenhæng med betydelige ændringer i byens topografi, hvilket kan have udgjort en samlet omstrukturering. Ribe Å blev opstemmet og overgangstedet flyttet til den nye dæmning, hvorved det nye hovedstrøg Dammen opstod (senere Mellemdammen og Nederdammen), der via Fisketorv (senere Overdammen) og Stenbogade blev forbundet til det gamle hovedstrøg Sønderportsgade. I gaderne afløstes plankevejene af stenbrolægning, som blev fornyet og genbrugt et utal af gange helt frem

til begyndelsen af det 20. århundrede. De nye kirkelige institutioner blev etableret i den sydlige bydel, hvor de optog store arealer. Domkapitlets kanniker var i første halvdel af det 13. århundrede begyndt at opføre deres egne teglstenshuse omkring domkirken, og ved århundredets udgang var den sydlige bydel nok i høj grad teglstensbygget. Det var sandsynligvis også i anden halvdel af det 13. århundrede, at byens tre porte, Sønderport, Sct. Mikkelssport og Nørreport, opførtes. Sidstnævnte blev opført på Nederdammen, der sandsynligvis oprindeligt udgjorde en del af den nordlige bred. Dette er ikke påvist arkæologisk, men området hørte i senmiddelalderen til Sct. Peder sogn, og i midten af det 15. århundrede kaldtes Ydermøllestrømmen da også Graven. Endelig opførtes Riberhus i byens vestlige udkant. Omstruktureringen skete måske i sammenhæng med, at Erik Klipping i 1269 gav byen sin stadsret (Nielsen 1985, s. 60, 89; Søvsø 2010b). I 2012 blev der foretaget en

Fig. 15.

Rekonstruktion af Ribe efter befæstningen i 1201. Den nordlige bydel var ekspanderet i det 12. århundrede, og en borg var opført nord for åen tæt ved overgangsstedet. Voldgrav C blev anlagt som en tør grav mellem Ribe og Tved Å ved den eksisterende bebyggelse. Det påviste middelalderlige gadenet er angivet med sort. Det moderne gadenet med hvid. Efter Søvsø 2010b.

A reconstruction of Ribe following the fortification works of 1201. The northern part of the town had expanded over the course of the 12th century and a castle was built North of the river close to the fording point. The moat C was established as a dry moat between the rivers Ribe and Tved, close to the existing settlement. The documented medieval street network is shown in black. The modern day streets are highlighted in white.

mindre undersøgelse i tilløbskanalen mellem Stampemøllestrømmen og Riberhus' voldgrav (SJM 126). Heri blev der fundet en kantsikring af egetræ, hvoraf to af tre dendrokronologiske prøver blev dateret til 1268/69.

Området omkring Seminarievej tyder fortsat på at være bebygget i det 13. og 14. århundrede, hvilket sandsynligvis også var gældende for en stor del af den øvrige bydel at dømme efter spredningen af brønde fra denne periode (angivet med lilla på fig. 14). Opførelsen af Nørreport kunne være en markering af, at den nordlige bydel havde fået status af forstad.

Flytningen af hovedstrøget til Dammen måtte ligeledes bevirke en ændring af færdslen gennem forstaden. Nogle af de tidligste gadeundersøgelser i Ribe blev foretaget i Saltgade i 1981 (ASR 162) og 1984 (ASR 444). Ved begge undersøgelser var den nederste del af den oprindelige podsolprofil bevaret, og over den lå organiske kulturlag i 30–40 cm's tykkelse, som blev dateret til det 13. århundrede. Der blev ikke erkendt rester af gadebelægning, men dette skyldtes, at man på dette tidspunkt ikke havde kendskab til de kraftige og fundfattige lag af belægningssand, som overlejrer plankevejene overalt i gaderne syd for åen. Stenbelægningen blev igennem tiderne nøjsomt genbrugt, hvorfor man kun i sjældne tilfælde finder den bevaret. I Saltgade var de organiske kulturlag da også overlejret af kraftige sandlag, der svarede til forholdene syd for åen. Saltgade blev første gang nævnt i 1348, men det er sandsynligt, at den blev etableret i forbindelse med dæmningen som del af det nye hovedstrøg, der fra Saltgade måske fortsatte til Langvedel via den vestlige del af den nuværende Seminarievej (Kinch 1869, s. 506). Det er dermed sandsynligt, at det gadenet, som beskrives i

Ribe bys jordebog, i store dele går tilbage til anden halvdel af det 13. århundrede.

Der kunne ikke påvises bebyggelsesspor, der var yngre end det 14. århundrede på Seminarievej. I det 14. århundrede fungerede den nordlige bydel ifølge skriftlige kilder stadig som beboelse for selv velbemidlede borgere, men i midten af det 15. århundrede bestod forstaden for størstedelen af stalde, hvilket blev mere udtalt i det efterfølgende århundrede (Kinch 1869, s. 506). Det er nærliggende at se affolkningen af den nordlige bydel i sammenhæng med befolkningsnedgangen som følge af den sorte død, der ramte Ribe i 1350. Domkapitlets anniversariebog nævner fra februar til oktober måned 18 afdøde personer, der var rige nok til at sikre sig en årlig sjælemesse. Til sammenligning nævnes i de foregående 50 år såvel som i de efterfølgende 50 år i gennemsnit blot én person om året. Der døde med andre ord i løbet af 1350 lige så mange af byens rigeste som almindeligvis i løbet af 16-17 år (Kinch 1869, s. 196-208). Man må formode, at det samme som minimum har gjort sig gældende for Ribes øvrige befolkning. Epidemien i Ribe fulgte samme mønster som i Lübeck, hvor den nåede sit højdepunkt i august måned efter en langsom opstart hen over vintermånederne. Europa og Danmark blev senere i det 14. århundrede ramt af nye epidemier, der nåede Ribe i 1369 og i 1379. Epidemierne kan samlet set have bevirket, at befolkningstallet i Danmark var halveret o. 1400 (Ulsig 1991, s. 41-42). Affolkningen af den nordlige bydel var næppe alene et resultat af epidemierne, for som tidligere nævnt skete der allerede i anden halvdel af det 13. århundrede en tilsyneladende bevidst koncentreret af den sydlige bydel. Dog må den markante befolkningsnedgang som følge af pesten have påvirket Ribe i betydelig grad og forstaden i særlig grad,

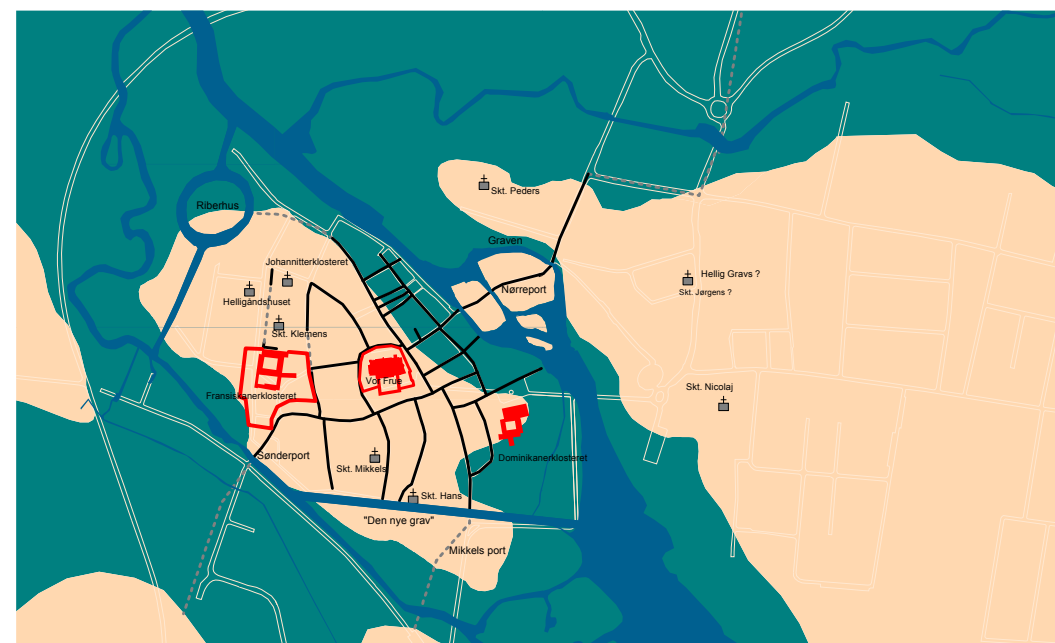

Fig. 16.

Rekonstruktion af Ribe efter 1300. I anden halvdel af det 12. århundrede skete der en koncentreret af bebyggelsen på sydsiden af åen, der blev stemmet op. Det var sandsynligvis i denne periode, at byens tre porte, Sønderport, Sct. Mikkel'sport og Nørreport, opførtes. Sidstnævnte blev opført på Nederdammen, der sandsynligvis oprindeligt havde udgjort en del af den nordlige bred. Det påviste middelalderlige gadenet er angivet med sort. Det moderne gadenet med hvid. Efter Søvsø 2010b.

A reconstruction of Ribe after 1300. During the second half of the 12th century. There was a concentration of settlement activity on the southside of the river, which was dammed up. It was most probably around this period, that the town's three gates, Sønderport, Sct. Mikkel'sport and Nørreport were built. The latter was built over Nederdammen (the lower dam), which probably originally constituted a part of the northern shore. The documented medieval street network is shown in black. The modern street network in white.

da den måske allerede udgjorde en mindre eftertragtet bydel.

Konklusion

Det var ved undersøgelsen på Seminarievej i 2014 muligt at kulstof-14 datere det nederste lag i voldgrav C til det 13. århundrede, hvorfor voldgraven sandsynligvis var identisk med det befæstningsarbejde, som ifølge en notits i Ribes udvidede stadsret fra det 15. århundrede blev påbegyndt efter 1201. Ved at forbinde naturlige vandløb med voldgrave blev henholdsvis 35 ha og 45 ha indesluttet på nord- og sydsiden af Ribe Å. Ribe havde i det 12. århundrede oplevet en blomstringstid, der bl.a. bevirkede, at den nordlige bydel ekspanderede ud over det tidligere emporiums grænser. Senest i århundredets anden halvdel var området omkring Seminarievej bebygget. Flere fund af jernslagge og essesten viste, at bebyggelsen havde relation til smedning. En kulstof-14

dateret grube med smedeaffald blev senere dækket af voldgrav C's tilhørende vold. Der var ikke bevaret rester af volden ved Seminarievej, men den er påvist i en bredde af 7,5 m ved tidligere undersøgelser. Fundsammensætningen fra voldgravens opfyldslag tydede på, at den gik ud af funktion i løbet af det 13. århundrede. Dette skyldtes sandsynligvis, at der i århundredets anden halvdel skete en koncentreret af bydelen på åens sydside. Ribe Å blev opstemmet og befæstningen omlagt, så den kun omsluttede den sydlige bydel og en mindre del af den nordlige bred, hvor Nørreport blev opført. Dermed var den nordlige bydel nok endelig at betragte som en forstad. Området omkring Seminarievej var fortsat bebygget i det 13. og 14. århundrede, men intet tydede på, at bebyggelsen på noget tidspunkt havde haft en særlig tæt karakter. Genstandsmaterialet tydede dog på, at der var tale om et urbant miljø, idet fundmængden var større og med et højere indhold af importkeramik end normalt for landsbyerne omkring Ribe. Den fysiske markering af stadsretten, hånden, sad da også endnu i renæssancen ved indkørslen til den nordlige bydel og blev først i tidlig moderne tid flyttet ind på Nørreport. På Seminarievej blev der ikke påvist bebyggelsesspor, der var yngre end det 14. århundrede. Ifølge skriftlige kilder var forstaden i det 14. århundrede endnu beboet af selv velhavende borgere, men i det 15. og 16. århundrede bestod bydelen hovedsageligt af stalde til brug for den for Ribe og kronen vigtige oksehandel. Muligvis skete affolkningen af forstaden i sammenhæng med befolkningsnedgangen som følge af den sorte død, der hærgede Ribe i 1350.

Litteratur

Bencard, Mogens 1974: Ribes ældste udvikling. *Mark og Montre* 1974, s. 20-27.

Bencard, Mogens 1975: Et trefliget spænde fra Ribe. *Mark og Montre* 1975, s. 37-42.

Bencard, Mogens 1979: Sønderport i Ribe. *Mark og Montre* 1979, s. 40-51.

Daly, Aoife 2007: Timber, *Trade and Tree-rings*. Pd. D thesis, University of Southern Denmark.

Danmarks Kirker: Ribe Amt, 9. - 10. hæfte. København.

Degn, Ole 2010: Økonomi og erhverv. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Ribe Bys Historie* 2. 1520-1850, s. 190-218. Ribe 2010.

Feveile, Claus 2006 (red.) 1.1: *Ribe Studier*. Det ældste Ribe. Udgravningerne på nordsiden af Ribe Å 1984-2000. Højbjerg.

Feveile, Claus 2006 (red.) 1.2: *Ribe Studier*. Det ældste Ribe. Udgravningerne på nordsiden af Ribe Å 1984-2000. Højbjerg.

Jensen, Michael Alrø 2013: Udgravningerne i Sct. Nikolajgade. Nyt om Ribes markedsplads i det 9. og 10. århundrede. *By, mark og geest* 25, s. 9-26.

Jensen, Stig, Per Kristian Madsen & Ole Schiørring 1982: Udgravninger i Ribe 1979-1981. *Mark og Montre* 1982, s. 50-65.

Kinch, Jakob 1869: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen*. Ribe.

Kinch, Jakob 1884: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse. Fra reformationen indtil Enevoldsmagtens Indførelse*. Odder.

Mikkelsen, Jørgen 2010: Økonomi og erhverv. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Ribe Bys Historie* 2. 1520-1850, s. 219-232. Ribe.

Netterstrøm, Jeppe Büchert 2010: Magt og styre. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Ribe Bys Historie* 1. 710-1520, s. 129-196. Ribe.

Netterstrøm, Jeppe Büchert 2010: Konge, by og kirke – magt og styre. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Ribe Bys Historie* 2. 1520-1850, s. 133-132, Ribe.

Nielsen, Ingrid 1979a: Paypyt i Ribe. Introduktion og skriftelige kilder. *Mark og Montre* 1979, s. 52-55.

Nielsen, Ingrid 1979b: *Ribe bys jordebog: Grundlagt i 1450'erne og videreført til omkring 1600*. Esbjerg.

Nielsen, Ingrid 1985: *Middelalderbyen Ribe*. Viby J.

Nørberg, Per 1979: Paypyt i Ribe. Geologiske vidnesbyrd. *Mark og Montre* 1979, s. 56-63.

Post, Camilla 2011: Nye undersøgelser i Ribes vestby. *By, marsk og geest* 23, s. 46-62.

Stemann, Gustav 1907: Ribe i Stiftamtmand Moltkes Tid. *Fra Ribe Amt V* (s. 157-208).

Søvsø, Morten 2010a: Tidligkristne begravelser ved Ribe Domkirke – Ansgars kirkegård? *Arkæologi i Slesvig* 13, s. 147-164.

Søvsø, Morten 2010b: Bebyggelsesmønster. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Ribe Bys Historie* 1. 710-1520, s. 45-54. Ribe.

Toftegaard, Jens 2010: Bebyggelsesmønstre og byplanlægning. I: Søren Bitsch Christensen (red.), *Ribe bys Historie* 3. 1850-2010, s. 19-39. Ribe.

Thorup, Peter Nicolai 1839: *Efterretninger angaaende Byen Ribe*. Ribe.

Ulsig, Erik 1991: Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede. *Historisk Tidsskrift*, Bind 15 række 6, s. 21-43.

Summary

The northern suburbs of Ribe and the medieval fortifications of the town – New archaeological investigations on Seminarievej

During archaeological work on Seminarievej in 2014, we successfully documented a C-14 carbon date from the lowest layers of the moat C, placing it within the 13th century. This moat is more than likely identical with the fortification works begun in 1201 - according to a note in the extended constitutional laws for the town from the 15th century. By extending and connecting natural water courses with moats, the fortification enclosed 35 ha and 45 ha on the north and south sides respectively of the river Ribe Å. Ribe experienced a pronounced period of growth during the 12th century, which resulted in the northern parts of the town extending beyond the boundaries of the former emporium. At the very latest during the second half of the century, the full development of the area along Seminarievej began. A number of iron working finds such as slags and forges, show that the settlement in this area had some relation to smithing. A C-14 dated pit containing smithy waste, was later overlain by the earthen bank related to moat C. There were no remaining traces of the moat along Seminarievej in our investigations, but it has been documented with a width of 7,5 m in previous investigations here. The composition of finds from the backfilled layers of the moat indicate, that it ceased to function during the course of the 13th century. This is probably due to the con-

centration of town development South of the river. The river Ribe was dammed and the fortification was reorientated, so that it enclosed the southern parts of the town and a small part of the northside, where the northern town gate Nørreport was built. At this point in time the northern parts of the town could really be interpreted as a suburb. The area around Seminarievej was still built upon and settled during the 13th and 14th centuries, but there is no indication that it was in any way characterized as being densely populated.

The finds material indicates, that this is an urban environment, as the magnitude of finds was greater and with a higher content of import ceramics than is normal for villages around Ribe. The physical demarcation of the towns legal jurisdiction with the symbol of the hand, was still placed at the entrance to the northern suburbs as late as the Renaissance period and only at the beginning of the early modern period, was it moved to the Nørreport town gate. Along Seminarievej there are no traces of settlement younger than the 14th century. According to written sources, the suburb was still populated by even quite well-off townspeople, whilst the area is noted for stables during the 15th and 16th centuries for use in connection with the all important trade in oxen both for the economy of Ribe and the Crown. The decline in population could be linked to the general fall in population numbers in the wake of the Black Death, which ravaged Ribe in 1350.

Michael Alrø Jensen

Cand. Mag.
Museumsinspektør,
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6, 6760 Ribe
miaj@sydvestjyskemuseer.dk

Om hugorme, dyrekranier og tordensten

– bygningsofre og andre skikke med rødder i folketroen

Af Morten Søvsø, Mette Højmark Søvsø og Anna Louise Siggaard

Bygningsofre og andre beslægtede fænomener som udtryk for folketro er velkendte fra både arkæologiske og etnologiske undersøgelser i Danmark. Mens mulighederne for nye etnologiske optegnelser ebber ud, giver et voksende arkæologisk materiale til gengæld mulighed for at kaste nyt lys over emnet og at se skikkene i et større tidsperspektiv. Artiklen fremlægger bl.a. en række nye eksempler fra Sydvestjyske Museers område og påviser den lange kontinuitet, som mange af disse fænomener er udtryk for. Nogle går således tilbage til den hedenske jernalder eller endnu før, mens andre foreslås at være kommet med kristendommen.

Indledning

„Øret af en sort kalv, kogt i sødmælk og sat på en tommelfinger, gør én usynlig“ (fra vestjysk cyprianus (magisk håndbog), Brøndegård 1992, s. 107).

I bondesamfundet havde mennesker et naturligt behov for at sikre sig mod det uforudsigelige. De var afhængige af naturen og vejrets skift og luner, og slog høsten fejl eller blev kreaturerne ramt af sygdom, var man truet på sit eksistensgrundlag. Overtro og magi blev håndgribelige værn, som man kunne ty til frem for at føle magtesløshed over for det usikre i livet. Mange af disse

skikke blev praktiseret fra oldtiden og frem til nyere tid, hvor ritualerne ebbede ud med det moderne samfunds fremkomst.

En del overtroisk praksis lever endnu i dag i form af talemåder og handlinger. Sætninger som: „Jeg har endnu ikke dumpet til en eksamen“ bliver som regel efterfulgt af et „7-9-13“, man forsøger at tilbagetrække uheld over spildt salt ved at kaste salt over sin venstre skulder, og man slår korsets tegn for sig, hvis man er så uheldig at ødelægge et spejl. Andre ritualer, som at kunne fjerne sygdommen fra et barn ved at trække det igennem et hult træ (fig. 1) eller sætte grød frem til nissen juleaften kendes også fra

vores tid. Af andre, nutidige eksempler kan nævnes suttetræerne, hvor børn hænger deres sut, når de skal vænnes af med den, gerne sammen med små lapper papir med ønsker og gode forsætter (se for eksempel ordnet.dk (Den Danske Ordbog)). Et andet velkendt ritual er ophængningen af en hestesko over døren, som skal sikre lykke til huset og dets beboere.

Arkæologien tilvejebringer år for år et stadigt voksende datamateriale. Af og til fremkommer der i udgravninger mærkelige fund eller gådefulde strukturer, som er spor efter forskellige former for folketro. Ofte er fundene svære at tolke, da forestillingerne bag dem er gået mere eller mindre tabt. Nogle kan forklares ud fra folkeminder indsamlet i nyere tid, mens andre endnu er uløste mysterier.

Forskningen inden for folketro har traditionelt hørt under etnologien, men har i mange år udgjort en langsomt uddøende disciplin i takt med afviklingen af det traditionelle landbrugssamfund gennem 1900-tallet. Indsamlingen af folkeviser, musik og fortællinger og den tilhørende forskningstradition havde sin storhedstid i 1800- og det tidlige 1900-tal. Særligt to personer skiller sig ud: Evald Tang Kristensen, som indsamlede og publicerede et enormt materiale fra primært Jylland og Svend Grundtvig, som indsamlede og dokumenterede den musikalske tradition i form af et stort antal traditionelle folkeviser. De arbejdede begge, mens folketroen udgjorde en levende tradition i landbrugssamfundet. Også Ferdinand Christian Peter Ohrt, som i begyndelsen af 1900-tallet udgav værket Danmarks Trylleformler skal nævnes i denne forbindelse (Ohrt 1917).

De arkæologiske spor efter elementer fra folketroen har ikke tiltrukket sig megen

Fig. 1.

Fotografi af barn, der trækkes gennem et hul i et træ fra Uppland i Sverige. Efter Wikimedia Commons (Public domain).

Photo of a child being pulled through a hole in a tree from Uppland, Sweden.

interesse fra danske arkæologer og i særdeleshed ikke blandt dem, som arbejder inden for middelalder- og renæssancearkæologi. Med få undtagelser (for eksempel Carelli 1997; Henriksen 1998; Henriksen 2003) har de spredte arbejder traditionelt været udført af folkeminddeforskere og lokalhistorikere (Thomsen 1964; Kristensen 1968, Jensen 1962, 1969, 1984; Jørgensen 1997). I 2008 udkom Ann-Britt Falks afhandling om danske fund af bygningsofre fra middelalder og nyere tid. Undersøgelsen viser tydeligt, at der er sket rigtig meget siden emnet sidst er behandlet, især er det arkæologiske materiale vokset, og de middelalderlige eksempler er rigtig godt repræsenteret i afhandlingens katalog. Også i andre lande har området fået mere opmærksomhed, især i de senere år (for eksempel Merrifield 1987, Jones 2002; Herva 2010; Carstensen 2013; Hoggard 2015).

Mens der foreligger et enormt skriftligt materiale, der belyser kirkens og kristendommens historie forholder det sig helt anderledes med den rige folkelige tradition af fortællinger og trosforestillinger, som eksisterede sideløbende hermed. I nogle perioder bekæmpede kirken dette som overtro, og til andre tider tolererede man det i højere grad (Falk 2008, s. 199). Eksempelvis er der en hel række bygningsofre i kirkebygninger eller i bygninger ejet af gejstlige personer (Falk 2008 f.eks. s. 200, 205 samt en række katalognumre). Med få undtagelser var der ikke i samtiden en tradition for at dokumentere, hvad der lå til grund for disse handlinger, og derfor er denne ældre folkelige forestillingsverden gået mere eller mindre tabt. De arkæologiske fund samt folkemindeforskernes ofte langt senere indsamlede beskrivelser af hvad der lå til grund for ritualerne og hvordan de foregik, er derfor vores primære kilder til at belyse emnet.

I 1960'erne blev en række fund fra Sydvestjylland med relation til emnet publiceret (Jensen 1962, 1969; Kristensen 1968; Thomsen 1964). Det var primært fund af jydepotter og hestekranier under gulve, fremkommet ved renoveringer og ombygninger af stående bygninger fra nyere tid. I løbet af de næste tre årtier kom flere artikler der behandlede emnet med udgangspunkt i fund og efterretninger fra det Sydvestjyske område (Hansen 1971; Jensen 1984; Jørgensen 1997) igen primært med eksempler fra nyere tid. Siden har arkæologiske udgravninger i Sydvestjylland bidraget med mange nye fund der knytter sig til fænomenet folketro. Eksemplerne strækker sig i tid fra jernalderen og frem til vores egen tid. Ofringer og andre ritualer afspejler en rig, men mere eller mindre tabt verden af folketro, som i mere end ét årtusinde har eksisteret side om side med den officielle kristendom og var tæt forbundet med den.

Artiklen skal ses som en opsamling på emnet med en del af det materiale der foreligger fra det sydvestjyske område i dag, men vi forsøger også at give bud på, hvordan de forskellige fænomener skal tolkes i et længere tidsperspektiv. Formålet er således ikke at præsentere en komplet oversigt, men i stedet at vise, at området er en væsentlig kilde til ældre samfunds forestillingsverden, som fortjener mere opmærksomhed i fremtiden, og som stadig kan bidrage med spændende nyt.

Kildekritiske bemærkninger

Der er en række forbehold og mulige fejlkilder, som man skal holde sig for øje, når man arbejder med emnet. Det, som er indsamlet af etnologer, er kun en lille del af hele billedet, og løfter kun en flig af,

hvordan ritualer og overtroisk praksis har været vævet ind i dagligdagens gøremål, højtidere og årstidernes skift. Samtidig skal man selvfølgelig være forsigtig med altid at antage, at de samme forestillinger ligger til grund for handlinger der har udspillet sig med meget lang tid imellem, også selvom sporene og ritualerne synes næsten ens. Man skal også være opmærksom på, at vi her er afhængige af, at meddelelserne har fortalt sandheden, eller hele sandheden til folkemindeindsamlerne. Således beskrives det af Ohrt i begyndelsen af 1900-tallet at: „Dengang Romantiken tog sig for, til Gavns at drage alle gamle Folkeminder frem, blev de magiske Overleveringer, Heksekunsterne og Trylleformlerne, ikke just upaagtede. Men det var ofte særlig brydsomt at trække sligt ud af Krogene, fra Almuens sky Læber, fra Sortebøger bag Dragkistens Lukke.“ (Ohrt 1917, bd. 1, forord; se også Kristensen 1980, Efterskrift, s. 485).

Også de arkæologiske data giver kun en del af et samlet billede. Fladeudgravninger udgør langt størsteparten af de arkæologiske undersøgelser. Da det oftest kun er jordgravede strukturer der er bevaret, vil kun fund fra sådanne anlæg være bevaret. Det store flertal af fund vil være indlejret i netop pløjelaget, som blandt andet metaldetektering viser tydeligt (Feveile 2014), og de vil altså være løsrevne fra deres oprindelige kontekst. Det er altså kun bygningsofre og andet, som er gravet ned under gulvniveau eller som har været placeret i stolpehuller, som vil blive fundet ved sådanne undersøgelser.

Ofte kan sammenhængen mellem et nedgravet bygningsoffer og en bygning kun dokumenteres, hvis genstanden er placeret i direkte sammenhæng med bygningen, for eksempel i et stolpehul. En anden ting der spiller ind i fortolkningen af nedgravede genstande er, at nogle fundtyper er tyde-

ligere og mere sikre vidnesbyrd om overtroisk praksis end andre. Genstande som økser og fossiler i stolpehuller eller under dørtrin efterlader ikke tvivl om hensigten, mens nedgravede kar kan være praktiske hensættelser, for eksempel forrådskar.

Udgravninger i middelalderbyernes kulturlag kan give et væld af informationer, men afdækker typisk kun små dele af en bygrund, som besvarer nogle spørgsmål, men rejser lige så mange. Ofte vil den ufuldstændige afdækning af forskellige anlæg og strukturer betyde, at der vil være tvivl omkring tolkningen. I heldige tilfælde kan meget fine eksempler på sammenhænge mellem arkæologiske anlæg dog dokumenteres. Til denne lille gruppe hører udgravningen af en smedje/metalværksted anlagt ved bredden af Søndersø i Viborg, Jylland i 1020 (Christensen m. fl. red. 2006). I en lav grube inde i værkstedet, som stratigrafien kunne vise var gravet, mens bygningen stod, fandtes en hel, drejet skål af buksbom stående på bunden af hullet. Måske var det et madoffer, selv om der ikke længere var bevaret madrester i skålen. Skålen var kun bevaret i kraft af det vandmættede miljø. Heldige fund som disse vil i næsten alle andre tilfælde være rådnet bort eller pløjet i stykker, men skal i denne sammenhæng tjene til at vise, at både organiske fund og ikke dybt nedgravede anlæg kun undtagelsesvis er bevaret ved udgravninger i det åbne land. Mange former for nedgravede bygningsofre er således forsvundet uden at efterlade sig spor.

I Falks katalog over bygningsofre fra middelalder og nyere tid (Falk 2008) forekommer en række fund, der er fundet i mure, på lofter og andet i stående bygninger. Samme fænomen optræder ved en mange eksempler fra nyere tid, i Danmark og andre steder (Merrifield 1987; Stiewe 2013, s. 75f.; [\[www.apotropaios.co.uk/dried-cats.html\]\(http://www.apotropaios.co.uk/dried-cats.html\)\). Man må nok forestille sig, at det at anbringe bygningsofre og andre ting i bygninger har været lige så udbredt i middelalderen som det at grave ting ned i gulvet, men selvfølgelig sjældnere er bevaret.](http://</p></div><div data-bbox=)

Elitens offerskikke i hedensk tid

I jernalderen findes ofringer både på udgravninger af gennemsnitlige agrare landsbyer, og i større tal på samfundselitens gårde. Fra højaristokratiske pladser som Gudme på Fyn, Lejre og Tissø på Sjælland, Sorte Muld på Bornholm og Uppåkra i Skåne kendes en overflod af forskellige former for ofre i form af mennesker, dyr, mad, våben, smykker m.m. (f.eks. Jørgensen 2014). Disse rige pladser var formodentlig centre for den hedenske kult, og ved flere af dem har der stået templer. Et sydvestjysk eksempel på en sådan aristokratisk gård og religiøst center er lokaliteten Dankirke, 8 km syd for Ribe, udgravet 1965-70 af Nationalmuseet (Hansen 1990). Fra udgravningerne foreligger et enormt fundmateriale omfattende betydelige mængder af ofrede smykker og våben, som sammen med kultvogne og nedbrændte halbygninger tegner omridset af omfattende offerhandlinger på stedet i perioden fra 1.-6. århundrede e. Kr. Kristendommen gjorde det tilsyneladende af med størstedelen af denne offerskik, muligvis undtaget ædelmetaller. Fra flere kirker kendes nedgravede møntskatte fra 11. og 12. århundrede (Olsen 1961, s. 11; Cinthio 2002, s. 142) og også en række senvikingetidige skattefund synes at rumme markante, kristne træk. Ribe-bægeret er en karolingisk pyxis af sølv, et kristent helligt kar, som i sen vikingetid blev nedsat nord for Ribe, hvor landevejene delte sig mod nord og øst (Wamers 1991). Det indeholdt seks mindre drikkebægre, ligeledes af

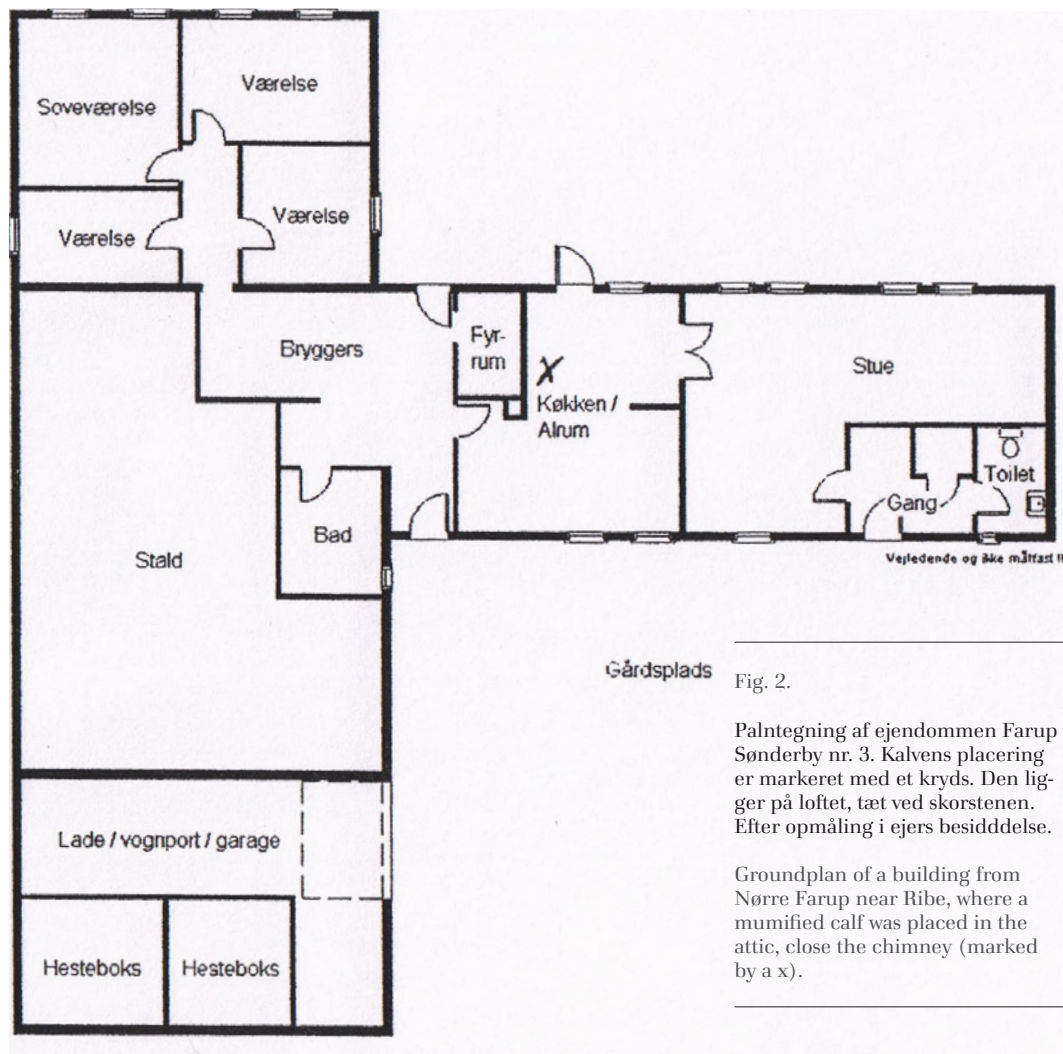
sølv. I den danske forskning har der ikke været nogen stærk tradition for at fortolke skattefund som andet end værdihenlæggelser, men med Ribe-bægeret som eksempel kunne man spørge, om ikke også dette kan være et offer? Der kan foreslås flere formål. Der kan være tale om et kristent værneoffer, placeret ved indfaldsvejen til byen, eller drikkesættet kan have spillet en særlig rolle i den kristne mission, som udgik fra byen?

Efter disse aristokratiske eksempler fra jernalder og vikingetid vendes blikket nu mod mere jævne samfundslag og de typiske spor efter folketroen, som den kommer til udtryk her.

Værn mod torden og lynild

Brug af magi for at påvirke vejret var selvsagt meget udbredt. En af de ulykker, som man ville gøre meget for at afværge, var lynnedslag, der kunne forårsage brandkatastrofer. Langt op i vores tid har man forsøgt at sikre sig mod noget sådant ved at anbringe bestemte ting i sit hus. I Nørre Farup lidt nord for Ribe bor en moderne børnefamilie på en ældre gård. Da familien overtog ejendommen i 2003, fandt de på loftet de indtørrede rester af en kalv (fig. 2, 3). Tidligere ejere af huset har fortalt, at kalven en gang blev ramt af et lyn ude på marken, og fordi man troede, at lynet ikke kunne slå ned samme sted to gange, flyttede man den døde kalv op på loftet, for på den måde at undgå fremtidige lynnedslag. Det er uvist, hvor længe kalven har ligget her, men den er blevet håndteret i nyere tid, da den i dag ligger ovenpå på et lag rockwool. Selvom huset er renoveret, er kalven ikke blevet flyttet fra sin plads, for som beboerne siger: „Det skader jo ikke at lade den ligge!“¹. Dyr anbragt på lofter som værn mod ildebrand er et velkendt fænomen. Således beskrives

det, hvorledes et kalvehoved skulle ligge på et loft på en gård i Hygum for at beskytte gården (Brøndegaard 1992, s. 107).

Troen på at lynet ikke rammer samme sted to gange, ligger også bag brugen af forstenede søpindsvin og blæksprutter samt forhistoriske stenøkser. Fossilerne findes af og til i arkæologiske udgravninger. Ofte opfattes de som tilfældige forekomster eller indsamlet i fortiden på grund af deres specielle udseende, og de er også tolket

som spillebrikker (Schitzel 2014, s. 287). I gamle dage vidste man sandsynligvis ikke, at stenøkserne var frembringelser af ens forfædre, og at søpindsvinene var forsteninger. Etnologer har beskrevet, hvorledes folk i stedet troede, at sådanne sjældne sten var faldet ned fra himlen, siden de af og til kunne findes frilagt på jorden efter uvej og regnskyl. Nogle fortæller sågar, at de har set dem falde ned fra himlen (Pio 1966, s. 40; Kristensen 1968, s. 14-15). Blækspruteforsteningerne kendes under to gamle

Fig. 3.

Den mumificerede kalv. Foto: Henrik Brinch Christiansen, Sydvestjyske Museer.

The mumified calf.

navne; enten vættelys eller tordensten. Vætter kendes både fra folketroen og norrøne kilder og var værneånder bosat under huse eller på anden måde i menneskers nærvær. Efterleddet lys henviser til forsteningernes lighed med en vokslys. Navnet tordensten skyldes, at forsteningerne også kunne opfattes som skabt ved lynnedslag. Blækspruteforsteningerne var således både forbundet med de underjordiske vætter og lynnedslag og beskyttede mod begge. Søpindsvinene kaldtes også tordensten, men i jysk dialekt også sebedejesten efter Zebedaus, fader til apostlene Jakob og Johannes, som kaldtes tordensønnerne. Navnet sebedejesten er således en kristen udgave af den samme forestilling; at de forstenede søpindsvin var skabt ved torden eller lynnedslag. I den østlige del af England kaldes forstenede søpindsvin for *thunderstones*, et navn som sprogforskere opfatter som indlånt fra norrønt i vikingetiden. Et stærkt indicium for, at de allerede dengang blev anset for at

være skabt af torden og lynild. Etnologien og filologien viser altså tydeligt, at brugen af forstenede søpindsvin som værn mod lynnedslag går tilbage til vikingetiden.

I Sydvestjyske Museers samlinger er registreret 75 fossiler, som stammer fra udgravninger, heraf 56 søpindsvin og 19 vættelys. De kan være naturligt forekommende på bakkeøerne, det gamle morænelandskab, som præger området omkring Esbjerg, men ikke på de sandede hedesletter i og omkring Ribe, hvor størstedelen er fundet. Her må de være tilført udefra. En del er

Fig. 4.

Søpindsvin fundet i hovedhuset tilhørende en stor gård fra sen vikingetid, omkring år 1000. ASR 1906x2. Foto og tegning: Morten Søvsø.

A fossilized sea urchin found in the main house belonging to a large late Viking age farmstead from around the year 1000.

Fig. 5.

Tordensten og vættelys fundet i middelalderlige kulturlag i Ribe. ASR 11 og ASR 13. Foto: Henrik Brinch Christiansen, Sydvestjyske Museer.

Fossils uncovered within medieval cultural deposits in Ribe.

fundet i landsbyer (fig. 4), men der er også en række eksempler fra byen Ribe, hvor de er fundet i kulturlag, som daterer dem til mellem det 8. og 15. århundrede (fig. 5). Deres anvendelse i byen i dette tidsrum er således sikkert dateret til vikingetid og middelalder. De fleste er små, men hele og smukke eksemplarer². Fossilernes markante tilstedeværelse i det arkæologiske materiale støttet af de øvrige kilder giver ikke grund til at tvivle på, at de blev tillagt symbolske kræfter. Om fundene fra Sydvestjyske Museers samling blev opbevaret

i huse som beskyttelse mod lynild og/eller – bedømt ud fra størrelsen – som personlige amuletter er begge mulige tolkninger.

Kilder fra nyere tid fortæller netop om søpindsvinene som mobile værnemidler, som f.eks. også blev brugt som beskyttelse mod underjordiske, for eksempel i spædbørns vugger og under kærningsprocessen (Brøndegaard 1992, bd. 1, s. 107-108; Ordbog over det danske sprog (ordnet.dk)). Således fortæller en kilde til folkemindesamleren Tang Kristensen, at: „Forstenede søpindsvin kaldes her på egnen Smørlykker“ (Kristensen 1980, s. 181 32:603).

Også andre former for usædvanlige sten blev anset for at være skabt af lynild og altså i stand til at beskytte mod samme. Der er en række eksempler på, at forhistoriske sten-økser er brugt i kontekster fra middelalderen og frem under betegnelsen tordensten eller tordenkiler. Om der er en forbindelse til en forestilling om torshamre og guden

Tor, som jo var aktiv under tordenvejrer er en mulighed (Kristensen 1968, s.14). Et middelalderligt eksempel på brug af en stenaldersøkse er fra herregården Lynderupgaard ved Limfjorden, som fik sit nuværende udseende ved midten af 1500-årene. I middelalderen tilhørte gården bispen af Viborg. Udgravninger på stedet har påvist en nedrevet stenbygning fra senmiddelalderen. Under dørtrinnet fandtes en smuk, tyndnakket økse fra tragtbægerkulturen (4000-2800 f.kr.). Den havde ingen slidspor og var antagelig oprindeligt ofret allerede i stenalderen og altså siden genanvendt inden for samme sfære i middelalderen (Falk 2008, katalog: Viborg Amt, Lynderup sogn). Det skal erindres, at husets bygherre var bispen af Viborg. Et nyere eksempel fra Sydvestjyske Museers område, er en bjer-

gartsøkse fra enkeltgravskulturen (2800-2400 f.Kr.), som blev fundet i 1876 under en dørtærskel på Hønborggaard i Folding Sogn (fig. 6).

Andre bygningsofre

Bygningsofre optræder både i form af genstande som oldsager, potter og forsteninger, men også i form af nedgravede dyr eller dele af dyr. Fra jernalder og middelalder kendes eksempler på hunde, der er gravet ned ved ildsteder, måske for at beskytte ilden, maden eller husets beboere (Henriksen 1998, s. 205f.; Falk 2008, katalog: Malmø, kvarteret Tranan). Begravelser af dyr som værn mod sygdom og ondskab fortsatte langt ind i nyere tid, og både de arkæologiske spor og etnologiske optegnelser viser, at disse skikke har været helt centrale i den folkelige tradition gennem århundreder. Spørgsmålet er, hvor meget de bagvedliggende grunde har ændret sig, f.eks. i takt med store samfundsændringer som religion og andre vigtige elementer i

Fig. 6.

Bjergartsøkse fra enkeltgravskulturen fundet 1876 under en dørtærskel på Hønborggaard/Hønborggaard i Folding s., af gdr. Peder Christensen, kaldet Hønborg. Nedgravet i 1700- eller 1800-tallet. Foto: Museet på Sønderkov.

An axe of green stone from the Single grave culture. Found in 1876 under the door threshold of Hønborggaard farm in the parish of Folding by farmowner Peder Christensen, known as Hønborg. Deposition late 18th century or 19th century.

Fig. 7a-b.

Køllehoved og flintsegl fra yngre stenalder. Fundet i stolpehuller i landsby fra jernalderen i Andrup ved Esbjerg. SJM 166 x11 og x10. Foto: Henrik Brinch Christiansen, Sydvestjyske Museer.

Club head and flint sickle from the Late Stone age. Found in postholes from an Iron-age village in Andrup near Esbjerg.

menneskets opfattelse af og samspil med verden. Det er foreslået, at man i forhistorisk tid anbragte ofrene for at holde sig på god fod med vætter, underjordiske og andre væsner som befandt sig overalt rundt omkring én, og som var en naturlig del af omgivelserne. I kristen tid, særligt efter reformationen, ændrede baggrunden for ofringerne tilsyneladende karakter, og disse væsener blev noget farligt man skulle beskytte sig imod (Falk 2008, s. 205-206).

Døråbninger og vægforløb

„Dør bondens hornkvæg nedgraves i døren til fæhuset en levende kalv“ (Brøndegård 1992, bd. 1, s. 106).

Et gennemgående træk for husofre er, at man anvender genstande, som på nedlæggelsestidspunktet er meget gamle (Se også Falk 2008, katalog: Malmø, kvarteret Tranan). Det gælder de førnævnte eksempler fra Lynderupgaard og Folding, men skikken er meget ældre end det. I forbindelse med udgravning af en boplads fra yngre romersk eller ældre germansk jernalder (ca 200-550 e. Kr) ved Andrup i nærheden af Esbjerg, fandtes i to stolpehuller fra en bygning to nedgravede oldsager: Et køllehoved og et flintsegl, begge fra yngre stenalder (fig. 7 a+b) ³.

Et andet træk, der går igen gennem en meget lang periode er, at husofrene placeres på bestemte steder i huse og staldbygninger. Især dørtærskler og vægforløb går igen som fundsteder. Fra etnologiske optegnelser kender vi til, at disse steder blev betragtet som kritiske passager omgivet med overtro og ritualer. Her kunne man ved hjælp af nedgravede bygningsofre og andre ritualer standse det onde og forhindre det i at komme ind ad døren og skade huset og dets beboere, mennesker såvel som dyr. I ældre tid måtte man ikke træde på dørtærsklen, så ville man træde kødet af kreaturerne, og man måtte ikke stå i en åben dørkarm med en hånd på hver karm, det ville gøre kreaturerne syge (Brøndegaard 1992, s. 107). En række makabre overleveringer dokumenterer, at dyr er blevet levende begravet for at beskytte husdyrholdet mod sygdom, og at „kloge folk“ opfordrede til denne praksis (Brøndegaard 1992, bd. 1, s. 106-107; Hansen 1971; Kristensen 1980, s. 479 9:1792). En sådan hændelse afspejles af et fund gjort i 1960'erne på en gård i landsbyen Gunderup ved Esbjerg. Her blev omkring år 1800 gravet en jydepotte med en levende hugorm ned tæt inden for stalddøren med en flad sten som låg. Sammen med hugormen var lagt noget organisk materiale (fig. 8) (Niels Thomsen 1964 s. 7-8.). Netop et sådant ritual, hvor en hugorm graves ned for at beskytte kvæget mod sygdom og ondskab er velbeskrevet af folkemindeforskere. Således fra Nørre Felding ved Holstebro, hvor man mente, en besætning var forhekset. Ved hjælp fra en klog mand samlede gårdens familie mos på kirkegården i dyb tavshed. Mosset blev lagt i loftsvinduerne. En levende hugorm blev lagt ned i en lerpotte sammen med tre håndfulde byg, og der blev lagt et trælåg over. Potten blev gravet ned under stenlægningen ved stalddøren. Kilden fortæller i øvrigt, at det hjalp på uheldene (Jensen 1984, s. 88-89).

En anden episode fra Tise ved Skive fortæller: „De graver en hugorm ned i en sort potte under nødsdøren, for at kreaturerne ikke skal kaste kalvene. Det kan hjælpe, når de går ind og ud over den. Men den skal levende i potten og løbe sig ihjel i den“ (Kristensen 1936).

Netop det øjeblik, hvor dyrene passerede dørtærsklen havde afgørende betydning. Således fortæller en kilde:

„En gammel Mand havde den Skik, at han, den første Dag Kræet kom paa Græs om Foraaret, altid lagde en Øgse under den Dørtærskel, de skulde gaa over, og han gjorde ligesaadan den sidste Dag, de var ude om Efteraaret, og han var altid saa tavs, naar han gjorde det“ (Kristensen 1936, s. s. 252 30:600).

Der er mange eksempler på kilder til, at heste- eller kokranier indmuret i døråbninger beskyttede mod ondt, og at de under ingen omstændigheder måtte fjernes (Brøndegaard 1992, s. 107). Et sådant eksempel har vi fra Darum, beliggende mellem Ribe og Esbjerg, hvor et kalvehoved var indmuret over en stalddør:

„I Darum Sønderby boede en mand ved navn Hans Tonnesen (1820- 1864), han havde en kalverad liggende over en stalddør lige ved sit gjævlingehul. Man prøvede flere gange at flytte den, men hver gang, man tog den væk fra sin plads, blev der spektakel og spøgeri i gården. Der var mange, der havde set skelettet af kalvehovedet, men alt spøgeriet og spektaklet i stalden og laden, det kunne kun gårdens folk høre. Det holdt for resten op, når de lagde kalvehovedet på plads igen... I den mørke tid hen mod jul var der dog gerne spøgeri igen. Kreaturerne brølede og det var som om det raslede med jernlænker. Dette spøgeri skete altid mellem klokken ti og tolv om aftenen. Når

Fig. 8a-b.

Jydepotten med rester af hugormen O. 1800 ESM 185/1965. Foto: Henrik Brinch Christiansen, Sydvestjyske Museer.

A black ceramic pot with the remains of an adder. Around 1800.

Gården blev revet ned i 1878, men kraniet blev muret ind igen i den nye gård. I 1972 fandt de daværende beboere en seddel i et møbel i huset:

„I den Krog af M... vesten for den store Port, er en Kalvehoved indmuret. Jeg beder enhver om at den maa have sin Plads paa det Sted, den har lagt der i mange Mands Levnet og kast den ikke bort“.

Og heldigvis findes kalvehovedet da også endnu på sin plads (fig. 9). Eksemplet viser, at ikke blot dørtærskelen, men hele døråbningen har været omgærdet med disse forestillinger. En reminiscens af det er den ophængte hestesko over døren, som vi kender fra vores egen tid.

Under gulve

Både i middelalder og nyere tid har det været ret almindeligt at grave heste- eller kokranier ned under gulve i både beboelsehuse, staldbygninger, lader og loer (Falk 2008 katalog div., Jensen 1984, s. 75f.). I 2015 udgravede Sydvestjyske Museer i Lustrup, 2 km sydøst for Ribe, dele af en storgård fra 1100-1200-tallet, som dengang tilhørte Ribe-bispen. Bispen opførte først i 1200-tallet en stor lade på 34 x 10 m. Dele af den store bygning havde båseskillerum, og i dette område fandtes et nedgravet kranie fra en ko placeret i en grube, som ikke havde plads til meget andet end dette (Søvsø 2013).

folkene gik ud i stalden, så lå kørne ligeså fredeligt i deres båse, og der var ingen støj eller uro.“... En gang skulle de have nyt stråtag på stalden, tækkemændene kom da til at jage tækkenålen igennem kalvehovedet. Tjenestedrengen, som sad inde på loftet, kunne ikke få nålen trukket ind. Manden turde ikke flytte kalvehovedet, for så blev der jo nok spøgeri igen, derfor måtte tækkemændene sy ved siden af det sted, hvor kalvehovedet lå“ (Oplysninger i Darum Sognearkiv).

Fig. 9.

Resterne af kalvekraniet indmuret 1878 i døråbning. Foto: Darum Sognearkiv.

The remains of a calf skull, built into a door opening in 1878.

Samme offerskik kendes fra en senere kontekst i landsbyen Kærboel 4 km nordvest for Ribe. I 2006 udgravedes en velbevaret gård fra 1500-1600-tallet (Søvsø 2008). Hovedbygningen havde kraftige jordgravede stolper og var antagelig en bindingsværkskonstruktion. I øst lå beboelsesdelen, salshuset, mens stalden lå i den vestlige del. Centralt i stalden fandtes i en dyb grube et nedgravet hestekranium, hvor kun tænderne var bevaret, men undersøgelser viste, at tænder fra både over- og underkæbe fra

begge sider af kraniet var til stede, og igen var hullet ikke meget større end hestens hoved.

Endnu senere er to eksempler fra Varming Vesterby syd for Ribe, hvor der på to nabo-gårde bygget lidt før eller omkring år 1800 i forbindelse med renovering i nyere tid fandtes rester af hestekranier gravet ned under gulvet. I det ene tilfælde var fundstedet i den del af bygningerne, der tidligere havde været stald (Jensen 1984, s. 86-87). Under gulvet i samme hus fandtes i øvrigt to kobbermønter. Den ene lå umiddelbart inden for tærsklen til døren fra forstuen, den anden lige inden for tærsklen til soveværelset (fig. 10). Mønterne er lagt ned i slutningen af 1700-tallet ⁴.

De mange eksempler på nedgravede hestekranier viser altså, at det har det været et almindeligt udbredt bygningsoffer (Falk 2008, katalog). Etnologiske optegnelser do-

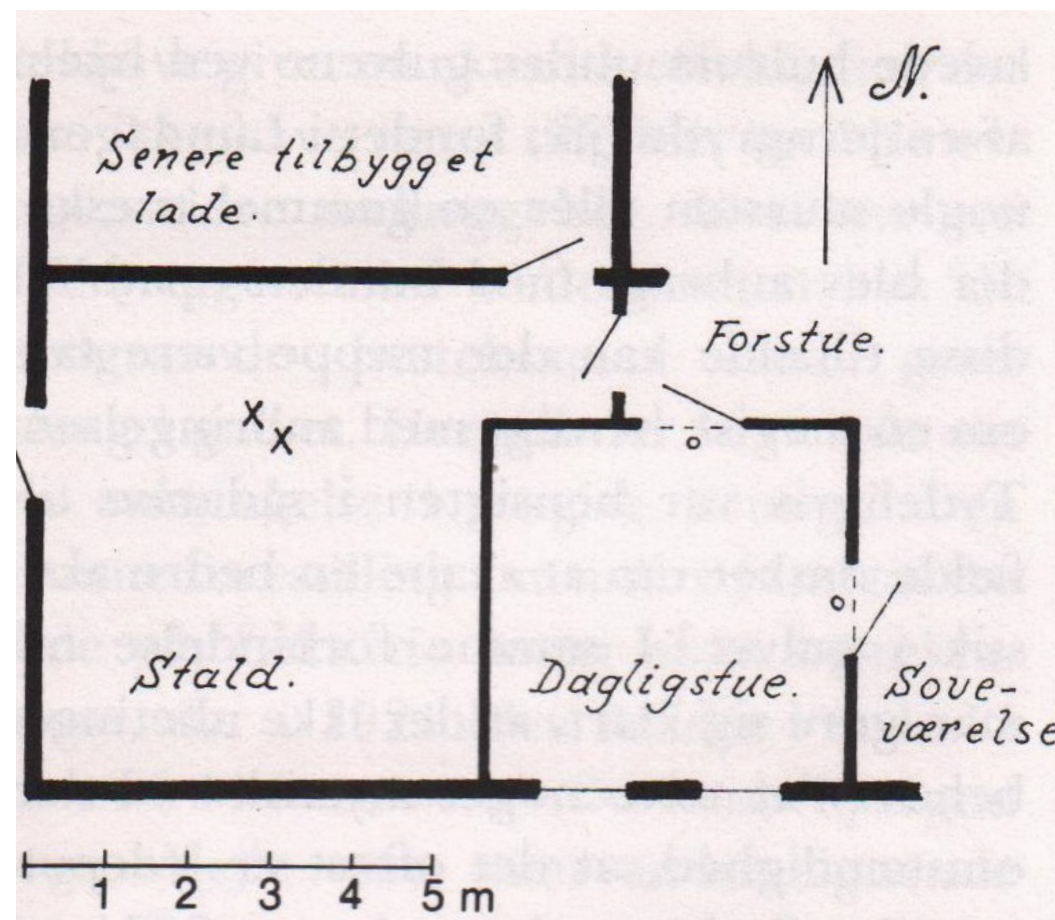

Fig. 10.

Skitse af den vestligste del af gården Varming Vesterby 9 (matr. 2a). Kryds angiver fundsted for hestekranier, cirkler for mønter. Efter Jensen 1984, s. 87.

A sketch of the western part of a farm in Varming Vesterby 9 near Ribe. The x marks the finds spot for the horse skull and circles represent the coins.

kumenterer, at hestekranier generelt blev anset for at have en særlig ondtaværgende effekt. For eksempel kunne et hestekranium anbringes i Skt. Hans bålet, så kunne heksene nemlig ikke komme forbi, men måtte gå ind i bålet! (Brøndegaard 1992, s. 41; Falk 2008, s. 200-201). Heste som var-selsdyr både med og uden hoved optræder desuden i et væld af sagn og fortællinger (f.eks. Christiansen 2015, s. 149).

Andre husofre kunne være hensat eller nedgravet bordtøj. Nogle har indhold bevaret som understreger deres funktion som ondt afværgende hensættelser (Falk 2008, katalog). Fra England kendes således

en del eksempler på stentøjskander med et påsat, skægget mandsansigt, de såkaldte skæggemænd, med indhold af tånegle, urin og andet, som skulle holde hekse på lang afstand (Merrifield 1987, s. 163f.). En fund af en sådan, desværre tom dunk, kendes også fra Sydvestjylland (Jensen 1984, s. 80-81). Noget ældre er tre eksempler på kander af rhinsk lertøj som er fundet nedgravet under huse i Ribe. Den ene blev fundet under gulvet i et hus i Bispegade ⁵, en anden tæt op ad soklen til et hus i Korsbrødregade ⁶, hvor den var stillet på en munkesten (fig. 11), samt under den bageste del af et hus på Overdammen ⁷. Fundomstændighederne, samt det at kanderne er hele, tyder på, at de er anbragt med fuldt overlæg, sandsynligvis som en slags husofre, men der er desværre ingen rester af eventuelt oprindeligt indhold bevaret.

Fig. 11.

Kande af rhinsk stentøj. Fundet nedgravet tæt ved soklen til et hus i Korsbrødregade i Ribe. ASR M7420, 7420. Datering: 1300-tallet. Foto: Byhistorisk arkiv, Esbjerg/Sydvestjyske Museer.

A jug of Rhenish stoneware. Found buried close to the foundations of a house in Korsbrødregade in Ribe. 14th century.

Ondtafværgende lydeffekter?

Et velkendt fænomen i det Sydvestjyske område er de jydepotter, som i en række tilfælde er fundet gravet ned under gulve, ofte med bunden i vejret og altså uden indhold (Jensen 1962, 1984; Jørgensen 1997). I 1988 blev endnu en jydepotte fundet stående med bunden i vejret under et gulv i en gård fra omkring år 1800 på Stavnagervej 44 ved Varming (fig. 12)⁸. I nogle få tilfælde optræder jydepotter og hestekranier sammen. Således i en gård i Hillerup nord for Ribe, hvor der under gulvet i storstuen fandtes en jydepotte flankeret af to hestekranier (Jensen 1984, s. 84-85). Både fænomenet, hvor genstandene er placeret symmetrisk og hvor hestekranier og potter/gryder optræder sammen er repræsenteret i andre danske fund (Falk 2008 katalog, f.eks. Storstrøms Amt: Holeby Sogn og Helsingborg Kommune: Djurmåsa). Folkemindeoptegnelser fortæller, at meningen med sådanne placeringer af jydepotter og hestekranier var at give det overliggende plankegulv den helt rette klang, og at både potternes og kraniernes hulhed skulle kunne frembringe lyd når de var placeret under gulvet ⁹.

Fig. 12.

Jydepotten, som blev fundet stående med bunden i vejret, under gulvet på gården Stavnagervej 44 i Varming. Datering: omkring 1800. ASR 815 x1. Foto: Henrik Brinch Christiansen, Sydvestjyske Museer.

A black ceramic pot found bottom up under the floor of the farm Stavnagervej 44 in Varming near Ribe. Around 1800.

Således fortæller en kilde fra midten af 1800-tallet, at: „...de gravede hestehoveder ned både i deres lo og deres dagligstue for at det skulle være klingert“ (Brøndegaard 1992, s. 41).

Om der var nogen reel lydæssig effekt af nedgravede kranier og potter under gulvet er dog tvivlsomt, og meget tyder på, at motivet for denne skik også havde en ondtaværgende baggrund, opnået med akustiske virkemidler. Det er karakteristisk, at det var i forbindelse med dans, tærskning eller andre fysiske aktiviteter, man kunne fortabe sig i, at det onde kunne få adgang, og at anbringelserne af de hule genstande som skulle give klang kædes sammen med sådanne aktiviteter. Men hvor langt er det muligt at spore skikken med at grave potter ned med bunden i vejret i sit hus bagud i tid, og kan man komme baggrunden for disse handlinger nærmere ved at se på det arkæologiske materiale?

Fra sidste halvdel af førromersk jernalder indtil slutningen af ældre germansk jernalder (ca 250 f.kr.–550 e. kr.) kendes mange danske eksempler på miniaturelerkar nedgravet i huse, stolpehuller, vægforløb og andet (Henriksen 1998 201 f.). I nogle tilfælde findes de små kar nedgravet i flere

eller alle tagbærende stolper. Det er dog tilsyneladende først i middelalderen, at potter placeret med bunden i vejret begynder at optræde i fundmaterialet (Hartvig 2015). De er fundet ved udgravninger af middelalderlige gårde, den ældste fra omkring 1200, og det ser således ud til, at skikken kommer til i ældre middelalder. Det er fristende at se en sammenhæng og dermed fælles motiv bag de nedgravede omvendte kuglepottes og de senere jydepottes. Hvis vi vender blikket mod den religiøse arkitektur, kunne noget tyde på, at fænomenerne rent faktisk er nært beslægtede.

Lydpotter – indmurede lerkar anbragt med mundingen udefter og i plan med murflugten – findes af og til i romanske og senere kirkebygninger i Danmark og mange andre lande. Lydpotter kendes tilbage fra den klassiske oldtid og omtales i det 1. århundrede f. Kr. af Vitruvius, og herefter kendes spredte eksempler rækkende i tid frem til senmiddelalderen (Merrifield 1987, s. 121f.). De kendes både indmuret i vægge og enten indmuret i eller placeret i murede underjordiske lydkasser under korstole med mere. Selv om lydpotterne nok ikke har haft en effekt, synes deres tilstedeværelse at have tilføjet kirkens lydbillede en særlig kvalitet, antagelig som symbolske forstærkere af bønnerne og måske formidlere af hellig lyd til de begravede under kirkens gulve? Hellig, ondtaværgende lyd er et bærende princip i kristendommens liturgi og kommer til udtryk i både kirkeklokker, sang, musik og arkitektur. Det kan her nævnes, at både potter og hestekranier kendes placerede under gulve og i bygninger både af religiøs og verdslig art i England (Merrifield 1987, s. 123f.). Måske er det forestillingen om den ondtaværgende lyd, som ligger til grund for at nogle af de hule genstande, kranier og omvendte potter er anbragt under gulve, og måske skal de

etnologiske optegnelser om gulvets klang blot ses som en del af forklaringen, hvor selve grunden til at klangen skulle være til stede, ikke rigtig blev fortalt direkte eller på dette tidspunkt var gået i glemmebogen?

Ved huse eller i naturen

„... Kattekillinger og hundehvalpe bør begravnes levende i gårdsleddene, thi så kan heksene ikke komme derover med deres kunster (Kristensen 1980, s. 479 9:1791).

Det hænder også, at man ved arkæologiske udgravninger støder på nedgravede potter, som tilsyneladende er hensat i det fri eller uden direkte sammenhæng med en bygning. Fra Sydvestjyske Museers område har vi to kuglepottes, hvoraf den ene, som er tidligmiddelalderlig, blev fundet med bunden i vejret i en lille grube i forbindelse med udgravning af bebyggelse i Enderup syd for Ribe (fig. 13)¹⁰. Den anden blev fundet nedgravet med mundingen opad, ved foden af 1100-tals borgbanken Riber Ulfsborg. Denne kuglepotte er fra 1300-tallet, og altså hensat ca. 200 år efter, at borgbanken var i funktion (fig. 14)¹¹. Andre, lidt senere eksempler, er fem jydepottes fra 1600-tallet, fundet nedgravet i et affaldslag tæt ved et hus i Nygade, Ribe (fig. 15)¹².

Det er vel ikke utænkeligt, at ligesom man har gravet husofre ned, kan man have gravet ofre ned i naturen eller uden for sit hus for at takkes eller beskytte mod de onde (?) kræfter, som befandt sig her. Formodentlig har særligt overgange mellem gårdens område i form af hegn eller andet haft betydning, fordi de var eventuelle passager for det onde ligesom indgange og dørtærskler var det i bygninger.

Fig. 13 a-b.

a: Den snittede grube med kuglepotten med bunden i vejret. b: Kuglepotten som den fremstår i dag. ASR 1925x50. Datering: 1100-1200-tallet. Foto: Sydvestjyske Museer.

a: The sectioned pit with the globular pot bottom up. b: The globular pot as it is today. Date: 12th -13th century.

Fig. 14.

Kuglepote fra 1300-tallet udgravet tæt ved 1100-tals borgen Riber Ulfsborg. Desværre kunne potten ikke optages hel. SJM 200 x63. Datering: 1300-tallet. Foto: Sydvestjyske Museer.

Globular pot from the 14th century excavated close the the 12th century castle of Riber Ulfsborg. Unfortunately, it was not possible to extract the pot in one piece. 14th century.

Skarpe eller spidse genstande af metal

„Sætter man to knive over kors over stald-døren, da kan hekse ikke stjæle mælken“

„Når vi kører hjem med det første læs korn om sommeren, skal vi hugge en kniv i læssetræet, for at ingen skal tage kornet“ (Kristensen 1989, h.h.v. s. 221:787, 220:776).

De to citater viser, hvordan knive blev brugt i bestemte situationer, på bestemte måder og på bestemte steder for at holde ondt på afstand. Tidligere var det ligeledes udbredt at lægge en skarp kniv, nål eller saks i vuggen ved nyfødte for at beskytte det nye, udøbte barn mod mørkets kræfter (Troels-Lund 1914, bd. 4, s. 297; Kristensen 1968, s. 16), og der kendes en del eksempler fra nyere tid, hvor spidse jerngenstande er gravet

ned på kirkegårde (Kristensen 1968, s. 15), stukket ind i stråtag eller under tagskæg¹³. Redskaber lavet af jern eller stål som for eksempel økser, hamre, knive, og plovgreb var lavet til at ændre og forarbejde naturlige hindringer i dagligdagen. Deres udformning og funktion var med til at give dem magiske kræfter (Troelsen 1987, s. 11; Falk

Fig. 15. a-b.

To jydepotter, som fandtes nedgravede uden for et 1600-tals hus i Nygade, Ribe. ASR 11x281, x535. Foto: Henrik Brinch Christiansen, Sydvestjyske Museer.

Two of pots, which were found buried outside a 17th century house in Nygade, Ribe.

den i jorden. Man forestillede sig, at jorden var et magisk virksomt middel, der kunne rense kniven og skrabe troldfolkets onde kræfter af den (Alver 1971, s. 175). Også det at jernredskaberne var formgivet ved brug af ild havde betydning for dets kræfter. Ild var et rensende og lutrende, men også ødelæggende element, der kunne tilintetgøre alt, herunder ondskab. Et gennemgående træk for de metalgenstande, der blev brugt i magisk øjemed er, at de var spidse eller skarpe.

2008, s. 84), og brugen af dem var omgærdet med ritualer. Det gjaldt for eksempel under slagtning, hvor man mente, at troldfolk kunne forstyrre eller ødelægge arbejdet. Fremmede måtte ikke være til stede under selve slagtningen, og før man brugte kniven slog man korsets tegn med den og stak

Også her kan arkæologien bidrage med eksempler, som strækker sig langt bagud i tid. Ved udgravninger i Gredstedbro 8 km nord for Ribe fandtes i 2006 en jernøkse placeret i et tagbærende stolpehul placeret med æggen opad (fig. 16). Huset var fra ældre germansk jernalder (400-550 e. Kr.). Et eksempel fra middelalderen finder vi i den før omtalte bispegård i Lustrup syd for Ribe. Udgravningen i 2015 afdækkede bl.a. gårdens hovedbygning fra midten af 1100-tallet. I et af husets tagbærende stolpehuller fandtes en solid kødgaffel placeret med de to grene op efter (fig. 17). Fra resten af det middelalderlige danske område findes mange eksempler på lignende genstande brugt som bygningsofre (Falk 2008, katalog, for eksempel Landskrona Kommune: Övre Glumslöv, Malmö Kommune: Östra Skrävlinge).

Fig. 16.

En jernøkse placeret med æggen op deponeret i en tagbærende stolpe i et hus fra antagelig ældre germansk jernalder. ASR 2137: x74. Foto og tegning: Morten Søvsø, Sydvestjyske Museer.

An iron axe placed with the edge facing upwards deposited within a roof-bearing post in a house supposedly from the early germanic iron age.

Symboler på genstande, kors og pentagrammer

„Det fortælles, at én af trolde sagde til en kone..., at når hun slog kors i sit smør, så kunde de ikke tage det. Siden den tid har ingen kone undladt at tegne korset, førend hun satte smørbøtten fra sig på hylden.“ (Kristensen 1980, s. 181 32:606).

En anden situation, hvor man havde brug for at beskytte sig, var i forbindelse med omgang med madvarer og madlavning. Her har man ofte benyttet sig af ondtafværgende symboler på kar, pottes og lignende. Ligesom forskellige ting (for eksempel de ovennævnte jerngenstande) i kraft af og i relation til deres funktion, udformning og dekoration blev tillagt iboende kræfter,

rummede også nogle symboler stærke magiske kræfter. Bestemte symboler er blevet brugt på husholdningsgenstande helt tilbage fra førromersk jernalder (500 f.kr.- år 0) og ind i 1900-tallet, og der er en forbløffende lighed både hvad angår

Fig. 17.

Fragment af kødgaffel med to grene. SJM 424 x18. 1100-tallet. Foto: Konserveringscenter Vest i Ølgod.

A fragment of a meat fork with two fingers. 12th century.

symbolerne og måden de bruges på over denne meget lange periode. I Sydvestjyske Museers samling optræder kors, cirkler og radierende mønstre på bunden af en række lerkar fra førromersk og ældre romersk jernalder (500f.Kr. -200 e. Kr.) (Jensen 1969; Grundvad 2013). Måske har nogle af dem oprindeligt være husholdningskar, men er endt som gravurner. En af dem har et lidt skævt indridset kors, og mellemrummene mellem korsarmene er udfyldt med små gruber. Ligheden er slående med et surdejsmærke af relativt nyere dato fra Vejstrup Sogn ved Kolding (Jensen 1969, s. 16 og fig. 14, Se også Grundvad 2013, s. 126-127). Selvom der er næsten 2500 års forskel på disse to genstande og deres dekoration, gør den store lighed det oplagt at forestille sig, at symbolerne er relaterede, måske både hvad angår formsprog, symbolik og brug (fig. 18-19).

Der har været en lang række ritualer forbundet med håndtering af rå- og madvarer. Mange ting kunne mislykkes, og her var det oplagt at bruge det overnaturlige som forklaring. I kærningsprocessen er mælkens kvalitet af afgørende betydning for, at arbejdet lykkes, og køernes ernæringstilstand eller dårlige hygiejniske forhold kunne have betydning for det færdige resultat. Det synes at have været en almindelig forestilling, at hekse og andre onde kræfter havde en magisk evne til at drage smør,

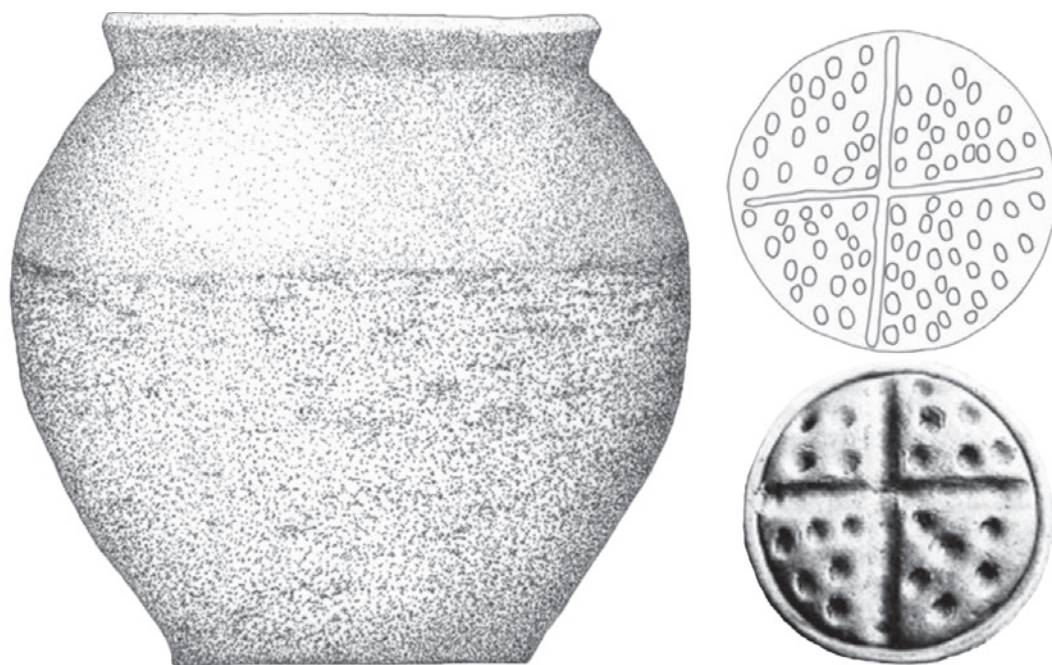

Fig. 18.

Urnen fra Gammelby med kors i bunden. (se tegning øverst t.h.). ESM 125/65, 1215. Nedenunder surdejsmærket fra Vejstrup. Efter Grundvad 2013, s. 127; Jensen 1969, s. 17.

An urn with a cross on the bottom. Gammelby near Esbjerg. Late pre-roman iron age. Underneath a leaven mark from Vejstrup, 19th century.

rømme og mælk til sig på forskellige måder (Kristensen 1980, f.eks. s. 181f; Alver 1971, s. 184; Brøndegaard 1992, bd. 1, s.105). Som det ses af en række middelalderlige kalkmalerier var djævelen gerne lige i nærheden, når der blev kærnet smør (fig. 20). Man kunne under arbejdet stå og falde hen i farlige tanker, og så var det onde naturligvis straks til stede (Troels-Lund 1908, bd.

VI, s. 36). Måske skal forklaringen findes i de associationer der kunne opstå under kærningsarbejdet. I ældre tid er betegnelsen at kærne således brugt i Ribe området om samleje¹⁴. Mange af de forholdsregler man kunne tage for at afværge det onde er beskrevet af etnologer. Man kunne for eksempel putte et forstenet søpindsvin i mælk eller fløde, det gav held med arbejdet (Brøndegaard, bd. 1, s. 107-108).

Det har også været almindeligt at putte en glød ned i karret med øl eller mælk, for ild var et rensende og beskyttende element. Den mere naturlige forklaring på, at smørkærningen herved blev nemmere, var nok, at den varme glød fik fløden til at samle sig lettere (Alver 1971, s. 185). Etnologer fortæller (Jensen 1969, s. 15f), at det i Vestjylland var almindeligt, at man forsynede bunden af ostekar og smørbøttelåg med

Fig. 19.

Bund af lerkar fra ældre romersk jernalder udgravet ved Vognsbøl ved Esbjerg. ESM 121/63, 315. Foto: Henrik Brinch Christiansen, Sydvestjyske Museer.

Bottom of a ceramic vessel from the Early Roman Iron age excavated in Vognsbøl near Esbjerg.

kors, og andre steder slog man kors under smørkærningens bund for at kærningen skulle lykkes. Hvis arbejdet mislykkedes, kunne man ridse et kors i lergulvet, lægge en glød i korsets midte og stille kærnen her på. I Sydvestjyske Museers samling findes nogle eksempler på kors, der er indridset i trægenstande, muligvis med ondtafværgende hensigt. Således en træallerken eller skål fra senmiddelalder eller renaissance, fundet ved dræningsarbejde i Ravnsø Mose, med et indskåret kors under bunden (fig. 21). Et lidt senere eksempel er en 1800-tals jydepotte, som er forsynet med et glittet mønster under bunden (fig. 23). Sandsynligvis er det et såkaldt mærkås eller markors, som nogle jydepottekoner forsynede deres produkter med (Jensen 1969, s.

15). Det var et stjerneformet eller femarmet symbol, også kaldet et pentagram. Symbolet blev opfattet som ondtafværgende, deraf navnet markors, og de optræder også på middelalderlige genstande (Jensen 1969, s. 15 + fig. 13). Fra udgravningen af den nedrevne, senmiddelalderlige Nørreport i

Fig. 20.

Fra Danmark og Sverige kendes en række kalkmalerier, der viser djævlø og hekse der blander sig i smørkærningen. Kalkmaleri fra Tingsted Kirke på Falster. Efter Wikimedia Commons (Public domain).

From Denmark and Sweden there are a number of church murals, which show witches and devils interfering the proces of churning butter. Church mural from Tingsted parish church on the island of Falster.

Fig. 21.

Træfadet med malteserkors fra Ravnsø Mose ved Esbjerg. Renæssance eller nyere tid (ASR M8060, 8060). Foto: Sydvestjyske Museer.

Wooden plate marked with a maltese cross from Ravnsø bog near Esbjerg. To the left a close-up photo of the cross underside. Renaissance or early modern.

Ribe stammer en munkesten med et indridset pentagram (fig. 22). Stenen er fundet i nedbrydningslag fra bygningen og må have indgået i den. Sandsynligvis er tanken bag symbolet, at det skulle afholde det onde fra at passere bygrænsen. Altså igen et eksempel på en kritisk overgang, der skulle beskyttes.

Måske kan der i øvrigt være en mulig forbindelse mellem marekorset og brugen af søpindsvin som ondtafværgende redskab i

forbindelse med smørkærning. Søpindsvinets symmetriske, femtakkede „aftryk“ har måske været set som en slags pentagram symbol, der kunne gøre det ud for et markors.

Konklusion

Sporene efter folketroens ritualer er mange, og har på tværs af en vid tidsramme og store samfundsmæssige ændringer, f.eks.

religionsskifte, mange fællestræk. Skikken at placere bygningsofre i form af lertøj, dyr, spidse/skarpe genstande og „oldsager“ i sit hjem kan spores tilbage til jernalderen, og fundkonteksterne viser, at forestillingerne om særligt kritiske steder på overgangen mellem indenfor og udenfor bygninger går lige så langt tilbage. Et andet træk, som går igen fra jernalderen frem til vores tid er brugen af bestemte symboler på husholdningskar og andet, for at holde onde kræfter fra at fordærve eller stjæle maden eller

blande sig i forbindelse med madlavning. Brugen af fossiler, sepedejesten og vættelys, som værn mod torden og lyn og mod de underjordiske kan arkæologisk spores tilbage til vikingetiden, og bruges langt ind i nyere tid. Andre skikke, hvor lyd spiller en central rolle, foreslås at være kristne indslag, da de synes at dukke op i det arkæologiske materiale i middelalderen.

Disse vidnesbyrd, som de fremtræder i det arkæologiske materiale, spejler den brede

befolknings tro i den præindustrielle verden, hvor ondskaben i form af død, sygdom og misvækst var tæt inde på livet af alle, og den nære verden var befolket af en kosmologi af overnaturlige væsener. Livsvilkår og opfattelser som må have været gældende såvel i oldtiden som i 1800-tallet. Der synes altså at være en understrøm af folkelige trosforestillinger, hvis basale tankegang og praksis har levet gennem århundreder, og sideløbende med skiftet fra hedenskab til

kristendom, fra katolicisme til protestantisme og i nogen grad ind i den moderne tid. Nogle af skikkene praktiseres stadig, om end sporene er sjældne i dag.

I modsætning til tidligere, hvor folkemindedforskningen var den primære kilde til emnet, er det nu arkæologien, der i større stil genererer nye data med stort potentiale for yderligere forskning i emnet.

Fig. 22.

Munkesten med pentagram fra Ribes Nørreport. ASR 1108x53. Foto: Henrik Brinch Christiansen, Sydvestjyske Museer.

A medieval brick marked with a pentagram from the Nørreport town gate in Ribe.

Fig. 23 a-b.

Jydepotte med glittet marekors i bunden. Ca. 1850. ASR ME540, E550. Foto: Henrik Brinch Christiansen, Sydvestjyske Museer.

A black ceramic pot with a possible glazed cross-like symbol on the bottom of the pots inner side. Around 1850.

Noter

1. Undersøgelsen i Nørre Farup har journalnummer SJM 546. Se også: <http://www.apotropaios.co.uk/dried-cats.html>.
2. Fund af et forstenet søpindsvin i et stolpehul fra 1000-tals bygning kendes også fra Skåne. Se Falk 2008, Landskrona kommune, Säby sogn.
3. Journalnummer SJM 166, h.h.v. x11 og x10.
4. Samt mundtlig overlevering af finderen, Søren Mulvad.
5. I dag Bispegade nr. 6. Næsten stentøjskande. Journal og genstandsnummer: ASR M182, 182 (fundet i 1860).
6. matr. nr. 358. Stentøjskande. Journal- og genstandsnummer M7420, 7420 (fundet i 1930).
7. matrikel nr. 448a. Næsten stentøjskande. Journal og genstandsnummer: M7441, 7441 (fundet i 1931).
8. Journalnummer ASR 815 (fundet i 1988).
9. I mange tilfælde er potterne dog placeret således, at de i stedet må tolkes som symbolske placeringer eller bygningsofre (Jørgensen 1997; Henriksen 1998, s. 209).
10. Journal- og genstandsnummer: ASR 1925, x50.
11. Beretning for journalnummer SJM 200.
12. Journal- og genstandsnumre: ASR 11x281, x318, x321, x535 (felt 4, A610).

13. f.eks. spydblade fra stråtag, slået op på detektor.dk i marts 2016 og kommentar fra Mogens Bo Henriksen, Odense bysmuseer, på opslaget.

14. Personlig meddelelse, Søren Mulvad, Varming Vesterby, Ribe.

Litteratur

Alver, Bente Gullveig. 1971: *Heksetro og trolddom*. Universitetsforlaget i Oslo, Bergen og Tromsø, s. 61-220.

Brøndegaard, V. J. 1992: Folk og fæ, bd. 1-2. *Dansk Husdyr etnologi*. Opslag: hest, hugorm, kalv/ko.

Carelli, P. 1997: Thunder and Lightning, Magical Miracles. On the Popular Myth of Thunderbolts and the Presence of Stone Age Artefacts in Medieval deposits. I: *Visions of the Past* (H. Andersson m. fl. red.) s. 393-417.

Carstensen, Jan. 2013: *Verflixt! Geister, Hexen und Dämonen*. München.

Christiansen, P. O. 2011: *De forsvundne – hendens sidste fortællere*.

Christiansen, P. O. 2015: *Dagligliv i 1800-tallets Jylland. Evald Tang Kristensen om mennesker og landskaber*.

(Christensen, C. m.fl. red.) 2006: *Viborg Sønderø 1018-1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid*.

Cinthio, M. 2002: *De första Stadsborna*.

Falk, A. 2008: *En grundläggande handling. Byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid*.

Feveile, C. 2014: At the geestland edge

southwest of Ribe. On the track of a centre of wealth during the 1st millennium AD. I: *Wealth and Complexity* (E. Stidsing m. fl. red.) s. 73-89.

Grundvad, B. 2013: Gammelbygravene. En sen førromersk gravplads med urner og tidlige jordfæstegrave i: Foss P. og Møller N.A. (red.) *De dødes landskab - Grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark*, Saxo-instituttet Københavns Universitet, s. 123-131.

Hansen, Henrik Jarl 1990: Dankirke. Jernalderboplads og rigdomscenter. Oversigt over udgravningerne 1965-70. I: *kuml* 1988-89 (1990), s. 201-47.

Hansen, S.-L. M. 1971: En levende begravet hest. I: *Mark og Montre* 1971, s. 54-58.

Hartvig, A. 2015: En heldig kuglepotte. I: *Skalk* 4:2015, nr. 4, S. 3-5.

Henriksen, M. B. 1998: Guden under gulvet – ofringer under fynske huse fra ældre jernalder. *Fynske Minder*, s. 191-212.

Henriksen, M. B. 2003 (2002): Regisse kilde ved Frørup – om kombinationen af skriftlige, arkæologiske og hellige kilder. *Nyborg - før og nu* (2002), s. 3-30.

Herva, V. 2010: Buildings as persons: relationality and the life of buildings in a northern periphery of early modern Sweden. I: *Antiquity*. Vol. 84, Number 324, s. 440-452

Hoggard, Brian. 2015: Concealed Animals, i Hutton R., *The Physical Evidence for Ritual Acts, Sorcery and Witchcraft in Christian Britain* 2015. Palgrave, s.106-117.

Jensen, K. 1962: Jydepotter under gulve i gamle stuehuse. I: *Fra Ribe amt* 1962, s. 389-427.

Jensen, K. 1969: Kors under bunden af jernalderkar. *Mark og Montre*, s. 9-18.

Jensen, K. 1984: Lerkar og hestekranier under gulve i ældre bygninger. I: *Mark og Montre* 1984, s. 75-91

Jones, M. 2002: *The Secret Middle Ages*.

Jørgensen, Jens 1997: Jydepotter under gulvet - et anderledes fund. *Mark og Montre*, s. 40-44.

Jørgensen, L. 2014: Norse Religion and Ritual Sites in Scandinavia in the 6th - 11th century. I: *Northern Worlds - Landscapes, Interaction and Dynamics - Proceedings of the the Northern Worlds Conference*, Copenhagen 28-30 November 2012, (H.C. Gulløv red.), s. 129-150

Kristensen, Evald Tang 1936: *Danske Sagn som de har lydt i folkemunde. Nyrække. Samlede og for størstedelen optegnende af Evald Tang Kristensen*. VI. Afdeling Djævelkunster, kloge mænd og koner, hekseri, sygdomme.

Kristensen, Evald Tang 1980 (1901) (genoptryk): *Danske Sagn som de har lydt i folkemunde. Samlede og tildels optegnende af Evald Tang Kristensen*. Anden udgave. Bind VII: Hekseri og sygdomme. Århus 1901.

Kristensen, H. K. 1968: Trolddom og overtro i Ribe Amts museer. *Mark og Montre* 1968, s. 15-28.

Merrifield, J. 1987: *The Archaeology of Ritual and Magic*.

Thomsen, Niels 1964: De synger under standene. *Skalk* 1964:5, s. 6-10.

Ohrt, F. 1917: *Danmarks Trylleformler*. Bd. 1-2. København/Kristiania.

Olsen, O. 1961: St. Jørgensbjerg kirke. Arkæologiske undersøgelser i murværk og gulv. I: *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1960 (1961), s. 1-71.

Ordbog over det danske sprog

Pio, Iørn. 1966: *Folkeminder og traditionsforskning*. København, s. 39-46.

Schietzel, K. 2014: *Spurensuche Haithabu*.

Stiewe, H. 2013: Magische Zeichen und Zauberbohrungen an Bauernhäusern in Nordwestdeutschland. I: *Verflix! Geister, Hexen und Dämonen*. Ed: J. Carstensen. München, s. 59-74.

Søvsø, M.: 2008: Stolpebyggede gårde fra renæssancen udgravet i Kærboel ved Ribe. I: *By, marsk og geest* 20, s. 15-26.

Søvsø, M. 2013: The Bishop of Ribe's rural property in Lustrup. I: *Danish Journal of Archaeology*, vol. 1. 2012 (2013), s. 4-26.

Troelsen, Bjarne. 1987: *Nordisk bondereligion*, Viborg, s. 5-21.

Troels-Lund 1914: *Dagligliv i Norden i det sekstende århundrede*. Bd. 4: Årlige fester, fødsel og dåb.

Troels-Lund 1908-1910: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*. bd. VI. Hverdag og Fest.

Wamers, E. 1991: Ribes gral. I: *By, marsk og geest* 4, 1991, s. 2-13.

Summary

On the subject of adders, animal skulls and thunder stones

– Building offerings and other traditions with roots in popular belief

This article is based on a presentation of both new and older unpublished examples of popular belief, which are represented in the collection of Southwest Danmarks Museum. The article includes a number of objects primarily from the museums own collections, which have not previously been published, as well as a number of new finds. In addition to these, we have included recollections from the present day populace of southwest Jutland together with material from our own and local archives. Generally speaking, the primary sources for this kind of material came from folklore studies, however archaeology is now beginning to generate new data opening new potential research areas.

The articles examples, show that there are many traces of rituals based on folklore and that despite the extensive time-frame, they exhibit common features across time and developments in social society, such as religious change. This is generally true of traditions dealing with building offerings and conceptions about especially critical zones centred around thresholds - between the outside and inside of buildings as well as the usage of fossils, antiquarian objects and sharp iron objects as a protection against evil. Closely associated symbolism occurs on objects throughout the entire period. Other customs, where auditive effects play a central role to ward off and protect against evil, seem to be introduced along with christianization and first appear in the archaeological record during the Middle Ages.

As they appear in the archaeological material available to us, these testimonies reflect the wider popular beliefs of the pre-industrial world, where evil in the form of death, sickness and crop failure was a constant and often deadly threat to all who lived their lives in a world inhabited with a cosmology of supernatural forces in living conditions and a life perception, that were common to the Iron Age as well as the 19th century.

There seems to be an undercurrent of popular belief, whose basic line of understanding and practice has survived through the centuries along side the wider shifts from heathen to a christian society, from catholicism to protestantism and in some forms right up the present day. Some of these customs are still practiced and relevant today even though they are less visible and occur rarer than before.

Morten Søvsø

Cand. Mag.
Leder af arkæologienheden,
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6, 6760 Ribe
mosvs@sydvestjyskemuseer.dk

Mette Højmark Søvsø

Cand. Mag.
Museumsinspektør, Sydvestjyske Museer
mhs@sydvestjyskeMuseum.dk
Tangevej 6, 6760 Ribe

Anna Louise Siggaard

Cand. Mag.
Farup Sønderby 4, 6760 Ribe
alouisiggaard@hotmail.com

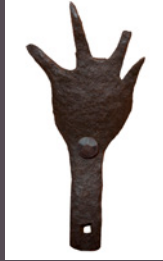

BYMARSK OG GÆST

De „dybe anlæg“ fra
sen yngre stenalder

Ribes nordlige bydel
og befæstning i middelalderen

Om hugorme, dyrekranier
og tordensten